ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرىنىڭ تارىخي، بەدىئىي قىممىتى ھەم پېشۋالار

1

تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ قەدىمىي ئانا ماكانلارنىڭ بىرى بولغان خوتەن ئۆزىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئۇندۇرمىسى ئاساسىدا يارىتىلغان بوستانلىق مەدەنىيىتى، تەبىئەت بىلەن گارمونىيىلىك باغلانغان مۇسقىي سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىقى، كۆپ قاتلاملىقى، ئىزچىللىقى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان زېمىندۇر.

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتىمۇ ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەبىئەتتىكى ئاددىي نەرسىلەردىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساپ، كۆڭۈل تارىلىرىنى سازلىغان. سېغىزدىن ياسالغان چۇراڭ (پۇۋلەپ چالىدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي چالغۇ ئەسۋابى)، قومۇشتىن ياسالغان بالىمان (تۆت تۆشۈكلۈك پۇۋلەپ چالىدىغان يەرلىك چالغۇ ئەسۋابى)، مۈڭگۈزدىن ياسالغان بوغۇي (ھازىرقى كاناي ـ سۇنايىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى)، ساپايى، داپ، ناغرا قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇدۇن ناخشا ـ كۈيلىرىنىڭ ئاساسىنى ياراتتى.

قاراقورۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى 247 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىندىكى خەلق ياراتقان بۇ ناخشا ـ كۈيلەر مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، دەۋر ـ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خوددى يورۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنلىرىدەك جۇغلاندى، قوشۇلدى،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تاۋلاندى ۋە تارقالدى. بۇ ناخشا - كۈيلەر خەلقىمىزنىڭ پەلسەپىۋى، بەدىئىي، ئەخلاقىي، غايىۋى، ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنى، ئېتنىك خاسلىقىنى، خاراكتېرىنى، ھېسسىيات - تۇيغۇلىرىنى ۋە باشقا مىللىي پسىخىك تۈزۈلمىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن، بولۇپمۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان بوغداي تېرىقچىلىق خارابىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن يەتتە ئىرا مۇقەددەم تارىم ۋادىسىدا ئارخايىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكى مەيدانغا كەلگەنىدى، بۇ دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز غار - جىلغا مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتىدىن ھالقىپ، پەيدىنپەي بوستانلىق مەدەنىيىتى شارائىتىدا سودا كارۋانلىرى تىجارىتىنى ئەۋج ئالدۇردى. نەتىجىدە كارۋان ناخشا- قوشاقلىرى، شەھەر، قەلئە - سارايلاردا كەسپىي سازەندە - ناخشىچىلار، داپ بىلەن ناخشا ئېيتقۇچى ھاپىزلار، قەسىدىچى شائىرلار مەيدانغا كېلىپ، ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولدى.

ئېنىقكى، ھىندى - بۇددا مەدەنىيىتى، رىم - گرېك مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ئەرەب - پارس مەدەنىيىتى گىرەلىشىپ كەتكەن يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان بۇ زېمىندىكى خەلقىمىز، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا بايلىقىغا ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئۇنى يېڭى تارىخىي قاتلاملار بىلەن داۋاملىق بېيىتىپ كەلدى. ئۇلار ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ مول مەزمۇنلۇق مەشرەپ - تىياتىرلىرى، ئەلنەغمە، ئېيتىشىش سورۇنلىرى، قىزىقچىلىق، سۆز تالىشىش، جانبازلىق، دارۋازلىق، مەھەللىۋى ئويۇنلار، توي - مۇراسىم كۆرەكلىرى ئارقىلىق، جامائەتچىلىككە خاس بولغان بۇ ئومۇمىي پائالىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدىكى ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس، ئەڭ مەپتۇنلۇق سەنئەت ژانىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى ھەققىدە ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدىن لىيوشاڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 677 - يىللار) يازغان «مۇھاكىمە بېغى» دېگەن كىتابتا، پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ تاڭغۇتنىڭ غەربىگە، كوئېنلۇن (قاراقۇرۇم) تېغىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە لوڭ لۇن دېگەن كىشىنى ئەۋەتىپ، مۇزىكا - كۈي ئىشلەشنى تاپشۇرغانلىقى يېزىلغان. بامبۇك تارىشا پۇتۇكلەردىن رەتلەنگەن

«مۇتيەنزى تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادشاھلىرىدىن جۇمۇۋاڭنىڭ غەربكە ساياھەت قىلىپ، باتىسخان ئاغىچا (ئۇماي ئانا) تەرىپىدىن ناخشا ـ مۇزىكا، ئۇسسۇللۇق زىياپەتتە كۈتۈۋېلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. «غەربىي پايتەخت خاتىرىلىرى» نىڭ 3 ـ جىلدىدا پادشاھ خەن گاۋزۇنىڭ خانىشى چى فۇرىنىنىڭ ئايال كۈتكۈچىسى جياپېيلىيەننىڭ «ئۇدۇن نەغمىسى» نى ئوينىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. خوتەن نەغمىلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئوردىدا ئوينىلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. جياڭ چيەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 135 ~ 127 ـ يىللىرى بىرىنچى قېتىم؛ 119 ~ 115 ـ يىللىرى ئىككىنچى قېتىم خەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن غەربىي دىيارغا ئەلچىلىككە كەلگەندە يىپەك يولى بويلىرىدىكى پىشامشان، ئۇدۇن، سۇلى، پامىر ئارقىلىق سوزۇلغان بەگلىكلەردىن يالغۇزەك، بۇرغا، بالىمان، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئۆرنەكلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. سۇي سۇلالىسى «نەزىم كولليياتى» غا نامەلۇم بىر ئاپتورنىڭ «خوتەندە گۈل سەيلىسى» ناملىق بىر كۈپلېت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. قەدىمىي تارىخىي مەنبەلەرنى كۆپ ئوقىغان ۋە كۆپ پايدىلانغان يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ غەربىي رايون مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسلىق سالمىقىنى تىلغا ئېلىپ، ليۇباڭنىڭ «دافېڭگى» بەزمىسىنى ئەسكە ئالغان ھالدا «ليويازىغا مۇشائىرە» ناملىق نەزمىسىدە: «ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۇيتيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە» دېگەن مىسرانى تىلغا ئالغان. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياشىغان ھاجى ئاخۇن قالۇن مۇقام تىپىدىكى كۆپ نەغمىلىك «ئالاي ـ لاي» كۈيىنى ئورۇنلاپ، كىشىلەرنى بەكمۇ تەسىرلەندۈرگەن. مۇقام تەتقىقاتچىلىرى بۇ نەغمىنى سۇي ـ تاڭ نەغمىلىرى قاتارىدا تىزىملانغان «سۇلى قىزى»، «كۇسەن جانبازلىقى» نەغمىلىرى بىلەن ئورۇنلانغان «سۇمالاي»، «غولاڭ لاي»، «سۇۋلاي» قاتارلىق نەغمىلەر ئىچىدىكى «لاي» نەغمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمال دەپ قارىغان. 1890 ـ يىللاردا ياشىغان خەنزۇ شائىرى شى بۇخوا، خۇددى ئاۋرېل ستەين 1899 ـ يىلى 16 ـ سىنتەبىر لوپنۇرغا بېرىش سەپىرىدە كۆرگەن دەريا بويىدا ئوينالغان مەشرەپ سورۇنىنى ئۇمۇ ئۇدۇن دىيارىدا كۆرۈپ، ھاياجانلىق ھېسسىياتى بىلەن بۇ مەنزىرىنى: «ئالتە ياشتا ئۇيغۇرلار ئۇسسۇلدا قىلار پەرۋاز، ئۇزۇن ساقال بوۋايلار تەڭكەش قىلار دۇمباق ـ ساز. ئۇسسۇل ئەۋجى قويۇندەك توختىمايدۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پىرقىراپ، كىم بىلىدۇ تۆكۈلگەن چېچەكلەرمۇ ئەمەس ئاز» دەپ تەسۋىرلىگەن.

روشەنكى، ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت سىرلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى ـ ئۇرۇنۇشلىرى قاتارلىقلار ماددىي دۇنيا يارىتىش ئۈچۈن بولسا، ئىپتىنىڭ ھەۋىسى ھەم تەسەۋۋۇرىدىكى سەنئەت ئامىللىرىغا دىنىي ئېتىقاد تەسەۋۋۇرى ئاساسىدىكى ئۆرپ ـ ئادەت، دۇئا ـ تىلاۋەت، يىل ـ پەسىل (نەۋرۇز) بايراملىرى بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ، يېڭىدىن ـ يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىللەر بىلەن تۇرمۇشنى ئۈزلۈكسىز بېيىتقانلىقى مەنىۋى دۇنيا يارىتىش ئۈچۈندۇر.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى» نىڭ مۇزىكا رىتىمى، ئاھاڭ تېمپىسى، ئورۇنلاش ـ ئوقۇش شەكىللىرى قاتارلىقلار ئېتىبارى بىلەن، يالغۇز ناخشىلار، تاغ ناخشىلىرى، راۋاب قوشاقلىرى، مەشرەپ ـ ئەلنەغمە، داستان ۋە باشقىلارغا بۆلۈنۈشىدىن، شۇنداقلا ئەڭ قەدىمكى شامان دىنى ھەم زەردوش دىنى ئېتىقادى سىڭدۈرۈلگەن «پىر ئۇسسۇلى»، «ئاتەش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇن، شەكلىدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجداتلىرىمىز قەبىلە ـ ئۇرۇقلار ئىتتىپاقىدىن چارۋىچىلىق ـ يايلاق مەدەنىيىتىگىچە، يېزا ئىگىلىك ـ بوستانلىق مەدەنىيىتىدىن قەلئە ـ شەھەرلەر مەدەنىيىتىگىچە ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسى ئارقىلىق بۇ تۇپراقتا ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىنىك سەنئەت ھاياتىنى جانلاندۇرۇپ كەلدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بەش ـ ئالتە ئەسىر يازمىلىرىدا، خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى ھەققىدە تارىخىي مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك. ئەمما شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، خەلقىمىزنىڭ بۇ روھىي بۇلاقلىرى دەھشەتلىك بوران ـ چاپقۇنلار، بەگلىك ـ سۇلتانلىقلارنىڭ جەڭگى ـ جېدەللىرى، جاھالەت پىرلىرىنىڭ دىنىي مەزھەپ توقۇنۇشلىرى ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلىرىدا ئېقىشتىن ھەرگىزمۇ توختاپ قالمىدى.

XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوزغالغان يىپەك يولى تەتقىقاتى ۋەسۋەسىسىدە، تارىم ۋادىسىدىكى نىيە، ئۇدۇن ـ يوتقان خارابىلىرىنى قېدىرىپ تەكشۈرۈش داۋامىدا ياپونىيە، گېرمانىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارخېئولوگلىرى قەدىمىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىنىك سەنئەت ھاياتىغا ئائىت قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، مايمۇن شەكىللىك غۇڭقا

چالغۇچىلار، ساقاللىق بالىمانچىلار، قىيسىق كۆز قىزىقچىلارنىڭ قاپارتما ھەيكەللىرى بار. بۇ ھەيكەللەر مەيزاپ ئىدىشلىرىنىڭ بويىنىغا، يانلىرىغا لايدىن چاپلاپ ياسىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇلغان. بۇ ئەلۋەتتە قەدىمىي نىيە خارابىسىدىن بايقالغان ئۈزۈملۈك باغلار ۋە مەيزاپ ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سانجۇ قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن، ئاۋرېل ستەيىن يۇرتىمىزدىن تاپقان غۇڭقا چېلىنىۋاتقان كۆرۈنۈش ئەكس ئەتكەن لاي قوچاقتىن، شۇنداقلا 80 - يىللاردا تېپىلغان رايونىمىزنىڭ چەت، يىراق يېزىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان ئىنتايىن ئىپتىدائىي، ياغاچ قوشۇققا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئۈستىدە يۇزلۇكى بولمىغان قويچى راۋابىدىن، ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ جەزبىدار مۇڭلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان دۇتار، غىجەك، ھەشتار، ساتار، قالۇن، بەرباب، بۇرغا، بالىمان، نەي قاتارلىقلاردىن بۇ قەدىمىيلىكنى، بۇ ئۇدۇمنى، بۇ ساقلىنىشچانلىقنى، بۇ ئۆتۈشۈشنى، بۇ ۋارىسچانلىقنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

يۇقىرىقىلار بىزگە، خوتەن خەلق ناخشا - كۇيلىرىنىڭ قەدىمكى ئىقتىساد - مەدەنىيەت ئاساسىدا پەيدىنپەي قۇرۇلغانلىقىنى، بۇ ئىقتىساد ھەم مەدەنىيەتنىڭ ناخشا - كۇيلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى ماھىيەتكە، شەكىلگە ئىگە بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئايانكى، تارىختا بارلىققا كەلگەن ھەر قانداق بىر مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنىۋى مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇندۇرمىسى شۇ خەلقنىڭ مىللىي تەسەۋۋۇر زېمىنىدا شەكىللىنىدۇ، يىلتىز تارتىپ بىخلىنىدۇ. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ تەسكەي باغرىدىن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەڭ چەتلىرىگىچە ماكانلىشىپ، بۇ كەڭ رايوندا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ ھايات مۇساپىسىنى يېزىقسىز بولغان بۇ ناخشا - كۇيلىرى بىلەن قەلبلىرىگە پۈتۈپ، چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىدى.

بۇ ناخشا - كۇيلەر خەلقىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن گىرەلەشكەن مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخى بولۇپ، ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى خالىغانچە ئىجاد قىلىش، خالىغانچە چېلىش ۋە خالىغانچە ئوقۇشتىن قۇرۇلمىسى، ئورۇنلاش شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتلەردە مەشرەپ - تىياتىر خاراكتېرىنى ئالغان مەھەللىۋىلىككە، رايونلۇققا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قاراپ تەرەققىي قىلدى. مەيلى بۇددىزم دەۋرلىرىدە بولسۇن ياكى ئىسلامىيەت دەۋرلىرىدە بولسۇن، بۇ ناخشا - كۈيلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىش ئۇدۇم سۈپىتىدە ئۆتۈشۈپ، ھەر قايسى بوستانلىقلاردا — تىل شېۋە رايونىدا كامالەتكە يەتكەن سازەندىلەر، داپەندىلەر، خۇش ئاۋاز ئېيتقۇچىلارنىڭ ئىز باسارلىرى بولغانلىقى بىلەن ناخشا - كۈي ماتارىپىنى، تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا، مۇقام ماتارىپىنى شەكىللەندۈرۈپ مەلۇم كۆلەمگە ئىگە قىلدى. خەلقىمىز ھەر بىر مەھەللە - كەنتلەردىن يېتىشىپ چىققان ئاتا مىراس ياكى شاگىرت نەغمىچىلىرى، ناخشىچىلىرى، مۇقامچىلىرى، رەققاسلىرى، قىزىقچىلىرى بىلەن شۆھرەتلەندى. ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، بۇ ئۈزۈلمەس ئېقىننى، بۇ خورىماس بۇلاقنى داۋاملىق ئۇقچىتىپ، زامانلاردىن ھالقىتىپ، ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى. ھېلىغىچە بۇ زېمىندا 60، 70 ئەۋلادىدىن تارتىپ «قالۇن»، «ساتار»، «راۋاب»، «داپەندى» فامىلىسى (لەقىمى) بىلەن، ناھايىتىمۇ ئۇزاق ئەجدادلىرىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەلنەغمىچىلەرنىڭ بولۇشى بۇ يەكۈنىمىزنى يەنە بىر جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

1854 - يىلى ئەسمەتۇللا بىننى نىمەتۇللا (موجىزى) «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن (مۇزىكا ئۇستازلىرى تارىخى)ناملىق كىتابىنى يازدى. ناخشا - كۈي سەنئىتىمىز، جۈملىدىن مۇزىكا ئۇستازلىرىغا تىكلەنگەن بۇ ئابىدىدە، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى ھەمدە يەرلىك مۇقامچى ئۇستازلار تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، بۇ مەشھۇر مۇزىكا تارىخچىسىنىڭ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، ناخشا - كۈيلەردىن مەنىۋىيىتىنى تويۇندۇرۇپ، ئۆز ئەتراپىدا چېلىنىۋاتقان، ئوقۇلىۋاتقان ناخشا - كۈيلەردىن ئىلھاملىنىپ تەپەككۇرىنىڭ قاناتلانغانلىقى، ناخشا - كۈي پېشۋالىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى خەلقئالەمگە تونۇتۇش قىزغىنلىقىدا قەلەم تەۋرەتكەنلىكى بەرھەقتۇر.

«خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» دە، قويىچى راۋابى بىلەن ئورۇنلىنىدىغان تاغ ناخشىلىرىدىن دۇتار، تەمبۇر بىلەن تەڭكەشلىنىپ ئېيتىلىدىغان يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارغىچە؛ 18 تارىلىق، گۈزۈن دەستىلىك راۋاب ۋاستىسى بىلەن جەڭنامە - داستان سۆزلەش ئاساس قىلىنىغان مەدداھلىق (ۋائىزلىق) داستان ئورۇنلاشتىن؛ قالۇن، ساتار، چاڭ، دۇتار، تەمبۇر، بالىمان، غېجەك، داپ، قوشۇق، ساپايىلار تەڭكەشلىكىدە ئورۇنلىنىدىغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك نەغمە -

مەشرەپلەرگىچە ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، ئۇدار - تېمپىلىرىنىڭ ئاستا - لەرزانلىقىدىن، جۇشقۇن - مەردانە ۋە جاراڭلىقلىقىغىچە ماكان، زامان ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىكتۇر.

خېلى بىر قىسىم «تاغ ناخشىلىرى» ۋە سۇژېتلىق ناخشا - كۈيلەرنىڭ قايسى زامانلاردا ئىجاد قىلىنغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈش قىيىن بولسىمۇ، «خوتەن سەنىمى»، «كىلىيانىڭ مەشرىپى» قاتارلىق ناخشا - كۈيلەرنىڭ مۇرەككەپ مۇزىكا تۈزۈلۈشىگە، مۇكەممەل ئىچكى قۇرۇلمىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، بۇ بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ ئىجاد قىلىنىپ تاكامۇللىشىشىغىچە ئۇزاق ئەسىرلەر كەتكەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە XVII ئەسىرلەردە خوتەن دىيارىدا، مەدەنىيەت خەزىنىمىزدىكى بىباھا گۆھەر بولغان 12 مۇقامنى يۇرۇشلۇك ئورۇنلىغۇچىلار — ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالغۇچىلار بولغان. XVII ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇ دىياردا ياشاپ ئۆتكەن شائىر نەۋبىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانىي پەزىلەت، پاك سۆيگۈ - مۇھەببەت مەدھىيىلەنگەن لىرىك غەزەللىرىنىڭ تاش مەتبەئە نۇسخىسى بولمىغان ھالەتتىمۇ، قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، پەقەت نەچچىلا نۇسخا كۆچۈرۈلگەن دىۋانىدىن 12 مۇقام مۇزىكىلىرىغا بىر قانچە تېكىست تاللىنىپ ئوقۇلغانلىقى بۇ سۆزىمىزنى دەلىللەيدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشاپ «خوتەن مۇقاملىرى» نى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇپ كەتكەن ھاجى ئاخۇن قالۇن، مەتيۇسۇپ قالۇن، XIX ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن مەتنىياز ئاخۇن، ھەمدۇللا ئاخۇن، بەردىئاخۇن، توختى غوجىكام ساتارچى، XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇقام ئورۇنلاش بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ مىقياسىدا داڭ چىقىرىپ، مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن قول بىرىشكەن سۇلايمان ئاخۇن قالۇنچى، «خەلق مۇقامچىسى» نامىغا ئېرىشكەن مەرھۇم مەخلەشخان ئاچا ۋە شاھ مۇھەممەت ئاكا قاتارلىقلار بۇ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» نىڭ مەنىۋىيەت ئاسمىنىدا چاقنىغان چولپانلار بولۇپ، خەلقىمىز ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەجىر ئەزىملىرىنى ئەبەدىي ئۇنتۇمايدۇ.

«خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدا ئىجاد قىلىنىپ، ئەسىرلەردىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىنىۋاتقان ناخشا - كۈيلەر بىلەن تومۇرداش، شۇنداقلا ئورتاقلىققا ئىگە. خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلغان بۇ ناخشا - كۈيلەر ئاھاڭ، تېمپا ۋە ئورۇنلاش

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سەنئىتى جەھەتتىلا ئوخشاشلىقتا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بىر قىسىم تېكىستلىرىنىڭ قېلىپلاشقانلىقى، سورۇن تۈزۈش شەكلى ۋە چالغۇلار تۈرلىرىدىكى بىر خىللىق قاتارلىقلار جەھەتتىمۇ قەشقەر، دولان، كۇچار ناخشا ـ كۈيلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاشلىقى بار. بۇنداق تومۇرداشلىق ۋە ئوخشاشلىق پەقەت مەلۇم رايون دائىرىسىدە ئاشۇ ناخشا ـ كۈيلەر ئىجاد قىلىنىپ، باشقا رايونلار ئۇلاردىن ئۆگىنىپ ئېيتقان دېگەننى بىلدۈرمەيدۇ. شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى: جۇغراپىيىلىك مۇھىت، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، تۇرمۇش شەكلى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئۈزۈك بوستانلىقلار ئارىلىقىدىكى مۇساپە قاتارلىقلار سەۋەبىدىن بۇ ناخشا ـ كۈيلەردە روشەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى، مەلۇم رايوننىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا كۈيلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. بۇ خۇسۇستا، خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى مۇجەسسىمى ئىچىدىكى تاغ ناخشىلىرى، مەشرەپ ـ ئەلنەغمىلەر، مەدداھلىق بىلەن مۇزىكىنى بىر گەۋدە قىلغان جەڭنامە ـ داستان ئورۇنلاشلار ۋە سۆزلىتلىق قىسسىلەر ئالاھىدە خاراكتېرلىقتۇر.

خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى قەدىمدىن تارتىپ مۇئەييەن ماكان، زامان، مۇھىت ۋە تەرتىپ بويىچە ئىجرا قىلىنغان. ئەمگەك، ھوسۇل، جەڭ ناخشا ـ كۈيلىرى بىلەن توي ياكى مەرسىيە، ئايەم-تەنتەنە ناخشا ـ كۈيلىرى بىر ـ بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ، خالىغانچە چېلىنمىغان، ئوقۇلمىغان. ھەر خىل مۇراسىم كۈيلىرىمۇ مەزمۇن، تەلەپ ۋە مۇھىتقا قاراپ ئورۇنلانغان (تاشقى ھالەتتىلا كۆرسىتىدىغان بۇ ئۆدۈم، ھەركىزمۇ ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك، ئىختىيارلىق، مۇھىت، سورۇن، ۋاقىت تاللىماسلىق جەريانلىرىدىكى ئەڭ نازۇك ئىچكى ھېسسىيات ئىكەنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ). بۇ ھال يالغۇز شېئىرىيىتىمىزنىڭ مەزمۇنى، شەكلى ۋە رىتىم ئالاھىدىلىكىگە تەسىر قىلىپلا قالماي، چالغۇلىرىمىزنىڭ ئاۋاز تۇسى تەڭكەشلەنگەندە تۇتىدىغان ئورنى ۋە سازلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. بۇ ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ مۇئەييەن ماكان، زامان ھەم مۇھىت، ۋاقىت تەرتىپى دېگەندە كونكرېت ئېيتساق، ئوغۇل توي ئىگىسى مەرىكە خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان توي مەشرىپى (قۇدىلاشقۇچىلارنىڭ تۇغقان بولغانلىقىنى تەبرىكلەيدىغان قۇدا مەشرىپى)، جۇۋان توي (ئاياللار ئىچىدە) مەشرىپى، تۆۋىق (دوست ـ ئاغىنىلەرنىڭ تۆپىقتە ئوتتۇرغۇچى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان) مەشرىپى، ئوغلاق (ئوغلاق تارتىشتا ئوغلاقنى تاپشۇرۇۋالغۇچى

ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان) مەشرىپى، قارلىق مەشرىپى، ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان نورۇز مەشرىپى، يازلىق يېغىمدىن كېيىنكى مېۋىلىك باغلار ياكى مەنزىرىلىك جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلە، مەشرەپ - نەغمىلىرى، قوناق ئاقلاش مەزگىلىدە نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈزلۈك يېغىن مەشرىپى، كۈزلەك (تاۋۇز پىشقاندا قوغۇنچى ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ ئۆتكۈزىدىغان) مەشرىپى، تىلاۋەت - زاراخەتمە مۇراسىملىرى، كۆھمارىم، ئىمامى ئاسىم سەيلىسى، شۇنداقلا خەلق قىزىقچىلىرى ۋە ئويۇنچىلىرىنىڭ مۇزىكا تەڭكەشلىكىدە ئوينايدىغان «نوغۇچ ئويۇنى»، «بوۋاي ئويۇنى»، «توكۇر پاخشىم»، «چىلىم ئۇسسۇلى»، «داستىخاندىكى ھۆكۈم»، «41 يالغان» قاتارلىق ئويۇنلار، يىگىتلەرنىڭ ساما ئۇسسۇللىرى، چوكان - سېكىلەكلەرنىڭ «تۇغۇت ئۇسسۇلى»، «چىراغ ئۇسسۇلى»، «چاچ ئۇسسۇلى»، «ئوسما قويۇش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار يۇقىرىقى باياننىمىزنى دەلىللەيدۇ.

قەتئىي ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇسسۇلۇق ئىپادىلەشنى ئاساس قىلغان بۇ ناخشا - كۈيلەر پەقەت مۇزىكا - كۈي ژانىرى بىلەنلا چەكلەنگەن سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن، بەلكى ئۇ نەغمە، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر قاتارلىق سەنئەت ژانىرلىرىدىن ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرىنى تۈزگەن؛ پەلسەپە، ئەخلاق، مىللىي تۇرمۇش، قائىدە - يوسۇن ئىگە قاتارلىق مەزمۇنلار بىلەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، تەربىيىۋى قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن بىر پۈتۈن فولكلور ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى كلاسسىك 12 مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە تاكامۇللىشىشىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسى. كەسپىي مۇزىكا ۋە كلاسسىك مۇزىكىنى شەكىللەندۈرگەن بۇ ئەلنەغمە ۋە خەلق مۇزىكىلىرى، شۇنداقلا بۇ مۇزىكا - كۈيلەرگە تېكىستلەنگەن خەلق قوشاق - بېيىتلىرى مۇشۇ مىللىي تۇرمۇش تۇپرىقىدا يېتىلگەن مەدەنىيىتىمىزدىن ئوزۇقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ، خەلق بىلەن قان - گۆشتەك يېقىن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

«كۆڭۈل قۇۋۋىتى ياخشى چالغۇدىن، روھ ئوزۇقى خوش ئاۋازدىن (نەۋائى)» بولغىنىدەك، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ ئىجادچىلىرى بولغان كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى سەنئەت

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پىشۋالىرى، ناخشىچى ـ غەزەلخانلار ئۆزلىرىنىڭ خۇش ئاۋازى، ئاجايىپ ئەستە تۇتۇش ۋە توقۇش ئىقتىدارى، ئورۇنلاش ـ ئېيتىش جەھەتلەردىكى يۇكسەك ماھارىتى، يۇقىرى ساپاسى بىلەن ماكان، زامان ھالقىغان بۇ «خەلق سەنئىتى مەكتىپى» نىڭ پەرۋىشكار باغۇەنلىرىدۇر.

2

بىر پۈتۈن فولكلور ھادىسىسى بولغان بۇ ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ تېكىستلەشكەنلىكى ئۇنىڭ ئەڭ زور ئەۋزەللىكى بولۇپ، بۇ ئەۋزەللىك مۇزىكىنىڭ تىلسىز ئوتتۇق ساداسىغا ـ مۇڭىغا، نالىسىگە ئوتتۇقلۇق شېئىرىي مەزمۇن قوشقانلىقىدا گەۋدىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ خەلق بىلەن، يەنى ئۆز ياراتقۇچىلىرى بىلەن مەڭگۈ بىللە ئىكەنلىكىدە گەۋدىلىنىدۇ. پەقەت بىرلا دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولمىغان بۇ تېكىستلەر، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتتىن ئىبارەت ئىككى ژانىردىكى قوشاق ـ بېيىتلارنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ روھىيىتى ۋە تۇرمۇش يوسۇنلىرى بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، ھەر بىر قىسمى ۋە ھەر قايسى ژانىرلىرىدا خەلقىمىزنىڭ ئېتنىك مەدەنىيىتى ئىپادىلىنىپ، ئۆتتۇشمە ھاسىل بولغان. بۇ ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ «ئۇدۇن نەغمىسى» ئاساسىدىكى ئالدىنقى تارىخىي قاتلاملىرى، كېيىنكى تارىخىي قاتلاملىرىنى، يەنى كلاسسىك مۇقام تىپىدا خەلق مۇقام تىپلىرىنى ئەنئەنىۋى ئېرسىي ئىقتىدار سۈپىتىدە ساقلاپ، ئۆزى دۇچ كەلگەن غەيرىي مەدەنىيەت ـ سەنئەت تەسىرلىرى ئۈستىدىن غالىبە قىلىپ، مەنىۋى ھاياتىمىزنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان.

پۈتكۈل ئۇيغۇر ناخشا ـ كۈيلىرى، شۇنداقلا بىباھا سەنئەت گۆھىرىمىز بولغان 12 مۇقامنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە چالغۇ ۋە ناخشا ئاساس بولغىنىدەك، خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرىمۇ چالغۇلۇق مۇزىكا ۋە ئېيتىملىق مۇزىكا (ناخشا) ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ دىياردا بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق بولغان چالغۇلار، ئۇ مىللەت ياكى بۇ مىللەت مەدەنىيەت رايونىدا ئاپىرىدە بولۇپ ئۆزگەرتىلىپ، يەرلىك ئاھاڭلارنى ئىپادىلەشكە لايىقلاشتۇرۇلغان چالغۇلار، تاغ راۋابى، بالىمان قاتارلىقلارغا ئوخشاش تىپىك يەرلىك

چالغۇلار بارلىققا كەلگەن. ئالىملىقى سورۇنلارغا لايىقلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان بۇ چالغۇلار گەرچە تۇرمۇش رىتىمىنىڭ ئۆزگىرىشى، مۇزىكىغا بولغان ئېستېتىك تەلەپنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، يەنىلا خەلقىمىزنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي ئۇسلۇبىنى چىقىش قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئاۋاز خاراكتېرى ئۆلچىمى بويىچە راۋاجلانغان.

تەكىتلەش لازىمكى، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرى نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، شەرقتىكى نىيە، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدە ئوخشاش بىر كۈيگە (مۇزىكىغا) بىر خىل تېكىست قاچىلىنىپ ئېيتىلغان بولسا، قاراقاش، گۇما قاتارلىق ناھىيىلەردە شۇ بىر كۈيگە يەنە بىر خىل تېكىست قاچىلىنىپ ئوقۇلىدۇ. بۇ ھال ئۆزگىرىشچان تارىخنىڭ تاللاش تەسىرىگە، مۇھىتنىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ قوبۇل قىلىش ئېھتىياجىغا قاراپ راۋاجلىنىشتۇر. بۇ شۇنداقلا، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە يۇرۇشلۇك ناخشا مۇقاملاردىن، مەشرەپلەردىن كۆرە، يالغۇز كىشىلىك ناخشا تېكىستلىرىدىكى بۇنداق مۇقىمسىزلىقنىڭ بولۇشى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرىگە تاللانغان خەلق قوشاق - بېيىتلىرىدا، سورۇن تۈزۈش ھالىتى بىلەن مەنىۋى كەيپىيات يارىتىش ئەھۋالىغا تولىمۇ ماس كەلگەن ھالدا، يورۇقلۇق، چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك، تەرەققىپەرۋەرلىك كۈيلىنىدۇ. ئالەمنىڭ بىقارارلىقى، ھاياتنىڭ ئۆتكۈنچىلىكى، ئىنسان ئۆمرىنى مەنىلىك، ئىززەتلىك ۋە كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈش لازىملىقى، مۇھەببەتكە سادىقلىق، ۋاپاغا جاپا قىلماسلىق قاتارلىق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئالغا سۈرۈلىدۇ.

تېكىستلەر پەقەت مەزمۇن رولىنى ئۆتەپلا قالماستىن، يەنە شۇ كۈينىڭ ئۇدار - تاكىت، مېلودىيىلىك نوتىسى رولىنىمۇ ئۆتەپ كەلگەچكە، نوتا ئومۇملاشمىغان ئەسىرلەر داۋامىدا تېكىستلەر نوتا ھېسابلىنىپ، بىرەر كۈينى ئەسلىگەندە ئالدى بىلەن تېكىستنى يادىغا كەلتۈرۈپ شېئىرىي مىسرا ئارقىلىق مۇزىكىلىق مىسرانى ئەسكە ئېلىشتا ئالاھىدە چوڭ رول ئويناپ كەلگەن.

يىپەك يولىدىكى بۇ مۆجىزىكار ناخشا - كۈيلەر تېكىستلىرىدە پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىر - قوشاقلار بار. دۇنيا ۋە ئۇنىڭ ئىنسان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەمدە ھاياتلىقنىڭ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بارلىق ئىرق ـ مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان روھىيەت تۈزۈلمىسى ھېكمەت سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. خەلق بېيىت ـ داستانلىرىدىن ئارىيە ئېلىنغان بۇ ھېكمەتلىك مىسرالار، مۇزىكىلىق مىسراغا دەل چۈشۈش، راۋان بولۇش، ئەستە قالدۇرۇشقا ئوڭاي بولۇشتەك تەرەپلەر ئالاھىدە نەزەردە تۇتۇلۇپ تاللىۋېلىنغان.

خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە، ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ بىرى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانىي پەزىلەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىر ـ قوشاقلار بار. مەدھىيەلەش ۋە سۆكۈش ئاساس قىلىنغان بۇ شېئىر ـ قوشاقلاردا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمغا، فېئودال مۇستەبىتلەرگە قارشى نەپرىتى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىنتىلىشى، جاسارىتى ئەكس ئەتكەن. «چەرخى پەلەك» نىڭ ئىنسانغا كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرى ئاشكارىلانغان، تاشقى ئالەم كۆلپەتلىرى بىلەن ئىچكى ئالەم، يەنى ئىنسان روھىيىتىدىكى ئىللەتلەر ئەيىبلەنگەن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرتنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدىكى تېكىستلەر مۇزىكىلىق مىسرالارغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىپ، خەلقىمىزنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت ـ زېمىنلىرىغا بولغان سۆيۈنۈشى، گۈزەل مەنزىرىلىرىدىن زوقلىنىشى، ئۇنىڭ قوينىدا ياشىغان ئۆمرىگە قانائەتلىنىشى، ئاددىي ـ ساددا قەلبلىرىنىڭ تەلقىنلىق ئىزھارى سۈپىتىدە مۇزىكا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلانغان.

ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى، خەلق ئەدەبىياتى ۋە خەلق سەنئىتىنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس بۇلىقى بولغىنىدەك، بۇ ناخشا ـ كۈيلەردىمۇ مۇھەببەت تېمىسىدىكى سىياسىي خاھىشچانلىققا ئىگە شېئىر ـ قوشاقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن. ھايات چىنلىقىنىڭ بىر قىسمى، خەلقنىڭ بىۋاسىتە تۇرمۇش، سەرگۈزەشتىسىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ شېئىر ـ قوشاقلار فېئوداللىق قائىدە ـ يوسۇنلار ۋە نىكاھ تۈزۈمىگە بولغان نارازىلىق، ئازادلىققا، ئەركىنلىككە، بەختلىك تۇرمۇشقا، كىشىلىك ئەركىنلىك ھەم ئەركىن مۇھەببەتكە تەلپۈنۈش، ئېرىشىش ئۈچۈن قىلغان شېرىن ئارزۇ ـ ئارمانلارنىڭ، ئىزدىنىشلەرنىڭ، كۆرەشلەرنىڭ شېئىرىي ئۇچرىكى. ئۇلاردا، چىن مۇھەببەت قارىشى، يەنى بىر ـ بىرىگە سادىق بولۇش، مۇھەببەتلىك ئەمگەك ئارقىلىق بەختلىك ئائىلە قۇرۇش، ئەركىن ۋە چىن مۇھەببەتنى بوغقان قارا كۈچلەرنى پاش قىلىپ، نىكاھ ئەركىنلىكىنى

تەلەپ قىلىش، زورلۇق، پۇل - دۇنياغا تايىنىپ «ئۆز يارى» نى تارتىۋالغان فېئودال كۈچلەرنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىش، قىزلىرىنى مال - دۇنياغا ساتقان ئاتا - ئانىلارنى تەنقىد قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەن.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ، تەبىئەت بىلەن ئىنسان بىرلىكىنىڭ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەجداتتىن ئەۋلادقا كۆچكەن ۋە يېتىپ كەلگەن بەدىئىي خاتىرىسى. تەبىئەت ئېكولوگىيىسى بىلەن هايات ئېكولوگىيىسىنىڭ گارمونىك باغلىنىشى. كۈيلەردىكى تېكىستلەرنىڭ خېلى كۆپلىرىدە تەبىئەتكە قىلىنغان ئىلتىجا، تاغ، دەريا، ئېقىنلارنىڭ بۈيۈكلۈكىگە ئوقۇلغان تەھسىن، گۈل - گىياهلارنىڭ لاتاپىتىنى ئىنسان گۈزەللىكىگە تەققاسلاش، باهار پەسلىدىن، مەيىن شامالدىن «يار» هالىنى سوراش، گۈل - گىياهلارنىڭ خۇشبۇي پۇرىقىدىن «يار» هىدىنى هىدلاش قاتارلىق نازۇك ۋە سۇزۇك هېسسىيات ئۇرغۇپ تۇرىدۇ.

تەبىئەت ئېكولوگىيىسى — ياشاش مۇهىتىمىزنىڭ ئاساسى. تېكىستلەردە ئالغا سۈرۈلگەن تەبىئەتنى سۆيۈش، بۇ قەدىمكى زېمىنىنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرى، ئالاهىدە يەرلىك مەهسۇلاتلىرى، گۈل - گىياهلىرى بىلەن غۇرۇرلىنىش ۋە ئۇنى ئاسراشقا ئۈندەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەينى دەۋرلەردىلا ئەهمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، تارىم بويلىرىدا، جۈملىدىن قاراقۇرۇم باغرىدا قۇم - بوران، قۇرغاقچىلىق، تەبىئىي ئاپەت هەم ئېكولوگىيىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇش خەۋپى ئىچىدە ياشاپ كۈرەش قىلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ بۈگۈنكى رېئاللىقىدىمۇ ئالاهىدە ئەهمىيەتكە ئىگە.

خەلقپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر شەخسلەرگە، ۋاپا - ساداقەت ئۆلگىلىرىگە ئوقۇلغان مەدهىيە تېكىستلەردە مەلۇم سالماقنى تەشكىل قىلغان. مەسىلەن، شىرىپ بۇجاڭ، ياسار تۆمۈرچى، هەسەن بەگ قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر هەققىدىكى خەلق داستانلىرى، تارىختىن بۇيان خوتەن شەهەر سېپىلى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئۈزۈك كۆرۈنۈشلەر، «تاغ سەردارى» ئاق تۇرسۇنغا بېغىشلانغان «نىسىدىن پاشا چىقتى» قاتارلىق ناخشا ۋە باشقىلاردا ئۇلارنىڭ پەزىلىتى، پىداكارلىقى، خەلقپەرۋەرلىكى كۆرسىتىلسە؛ ئوبرازلاشتۇرۇلغان پېرسوناژلار مەسىلەن، مەهەممەتجان، ئالىمخان، گۈلسەيدىخان، گۈلئايىم، سالىخان، مىراجىخان، تاجىخان قاتارلىقلارنىڭ قەهرىمانلىقى، پەم -

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پاراسەتلىكى، ساداقەت يولىدا جانىنى ئالقانغا ئېلىپ قويۇپ ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى گۈزەل ۋە ساددا شېئىرىي تىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار خۇسۇسەن داستانلاردا، سۆزلۈك تېكىستلەردە ھەم راۋاب قوشاقلىرىدا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

«تاغ ناخشىلىرى» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان بىر قىسىم ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ تېكىستلىرىدە يىراق ئۆتمۈشتىكى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ، ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىلىرى سىزىپ بېرىلگەن. بۇ خىلدىكى قوشاق ـ بېيىتلاردا يايلاق مەنزىرىسىنىڭ رىۋايەتلىك كۆرۈنۈشلىرى، تاغ قاپتىلىدا مال ـ ۋارانلىرىنى ئوتلىتىۋېتىپ يىراقتىكى يارىنىڭ پىراقىدا نەي چېلىۋاتقان مالچى يىگىت، ئات ئۈستىدە يانمۇيان كېتىۋېتىپ شېرىن ئارزۇلىرى ھەققىدە گەپلىشىۋاتقان ئاشىق ـ مەشۇقلار، يېشىل يايلاق، قارلىق چوققىغا قىلىنغان ئىلتىجالار مەجازى ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

خوتەن خەلقى ناخشا ـ كۈيلىرىدىكى بېيىت ـ قوشاقلار شوخ، جۇشقۇن ۋە جاراڭلىق بولۇپ، خېلى كۆپ ئۇسسۇللۇق ناخشا ـ كۈيلەر (مەشرەپ) نىڭ تېكىستلىرى، ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىگە ماس ھالدا يېنىك، شوخ، لەرزان ياكى ئېغىر، سالماق. بۇ شېئىرىي تېكىستلەر تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەن، بوغۇم سانى بەش، تۆت كېلىدىغان؛ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى بەش بوغۇمدىن كەلسە، 3 ـ مىسراسى يەتتە بوغۇمدىن كېلىدىغان قوشاقلار؛ ئۇزۇن مىسرالىق نەزمىلەر (بېيىتلار)، يەنى بىر قىسمى غەزەل شەكلىدە كەلگەن، بىر قىسىملىرى سەككىز بوغۇمدىن ئون ئالتە بوغۇمغىچە بولغان تۆت مىسرالىق نەزمىلەردىن ئىبارەت.

ناخشا ـ كۈيلەرنىڭ تېكىستلىرىدە لىرىكا ۋە ئېپىكا ئامىللىرى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئۇ بىۋاسىتە ئىپادىلەش، سۇبيېكتىپ تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلەش، تەبىئەت مەنزىرىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدىكى بىر پۈتۈنلۈكى بۇ ناخشا ـ كۈيلەر تېكىستلىرىدىكى بىرىنچى ۋە تۈپكى بەدىئىي ئالامەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا رېئالىزم بىلەن رومانتىزم ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇلاردا خەلقىمىزنىڭ تارىخي، بېسىپ ئۆتكەن تارىخي

باسقۇچى ۋە مۇشەققەتلىك كۈرەش يولى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. تېكىستلەردە يارىتىلغان گۈزەل، جانلىق ۋە تەسىرلىك ئوبرازلاردىن خەلقىمىزنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنىڭ ئەڭ تېپىك، ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چىڭ تۇتۇشقا، ئوبرازلاشتۇرۇشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى، كۈيلەنگەن بۇ تۇرمۇش خەلقىمىزنىڭ ئۆز تۇرمۇشى. ئۇلاردا بىۋاستە تەسىرات بولغانلىقتىن، ئىدىيىۋى ھېسسىياتقا جان كىرگەن، جانلىق بەدىئىي سۈرەتكە ئايلانغان. ئېنىقكى، شېئىرىي پىكىر بىلەن تەمسىللىك ئوخشىتىشلارنى شېئىرىي ئوبراز ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈش — بەدىئىي سۈرەتنى سىزىشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى. كۆرسىتىش لازىمكى، تېكىستلەردە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ كۆپ قوللىنىلىشى دىققەتكە سازاۋەر. ئاﻻيلى، تۆت مىسرالىق ياكى ئىككى مىسرالىق قوشاق - بېيىتلارنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسى ياكى بىر مىسراسىدا تەبىئەت ھادىسىلىرىنى سۆزلەپ، كېيىنكى ئىككى ياكى بىر مىسراسىدا ئاساسىي پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئاساسىي پىكىرنى جانلاندۇرۇش بۇ يەكۈنىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. تېكىستلەردە، سىمۋول، ئوخشىتىش، قىلىقلاندۇرۇش، مۇبالىغە قىلىش، مېتافورا قاتارلىقلارنىڭ خۇددى «گۈل گۈلىگە كەلگەندەك» جايىدا كېلىشى ئوقۇرمەنلەرنى ئېستېتىك زوققا ئىگە قىلىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ ياشاش مۇھىتى، تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئۇسۇلى، ئىپادىلەش - تەققاسلاش جەھەتلەردىكى پەرقلىرى بىلەن، بۇ ناخشا - كۈيلەردە خوتەن دېئالېكت رايونى ۋە بۇ رايون ئىچىدىكى يەرلىك شېۋىلەرگە خاس بولغان سۆز - ئاتالغۇلار خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەسەر مەزمۇنى، مۇزىكىنىڭ رېتىم - ئۇدارلىرى ۋەجىدىن (مەسىلەن، ھايۋا - ھارۋا، دەييا - دەريا، شىپ - يىپ) بۇ خىلدىكى سۆزلەر ھېلىمۇ ناخشا - كۈيلەردە خۇددى جانلىق ئېغىز تىلىدا ئېيتقانغا ئوخشاشلا ئېيتىلمۇۋېرىدۇ. تېكىست مەزمۇنىدىن كۆرە، مۇزىكا رېتىمىدىكى بوغۇملارنىڭ كۆپىيىپ ياكى ئازىيىپ كېتىشى سەۋەبلىك مۇزىكىدىكى يەرلىك، يىلاڭ - پۇراق، رېتىم ئېھتىياجى بىلەن (مەسىلەن، مۇت - بىكار، يىلاڭ - كۆپىنچە، ھونناق - يامان سۇپەتلىك يارا، خام - ماتا، كاتۇ - كارۋات) ساقلىنىپ كېلىشنى ئالاھىدە ئەھۋال دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ خىل فونېتىكىلىق قىسقىراش (مەسىلەن، چاتۇ - چالىدۇ، ئىشتىۋاتتى - ئىتتىرىۋەتتى، ئاتۇرۋات - ئاتتۇرۇۋات، ئۇرايىم - ئىبراھىم) پەقەت

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شىۋە جەھەتتىكى پەرقلەر بولۇپ قالماستىن، خەلق تىلىدىكى يېقىملىقلىقنى ۋە ناخشىلاردا ئېغىزغا ئەپچىل چۈشۈش رولىنى ئوينايدۇ.

تېكىستلەردە خوتەن رايونىدىكى نۇرغۇن يەر - جاي نامىلىرى، ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ نامى، ئۆرپ-ئادەت سۆزلىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھېلىمۇ قوللىنىۋاتقان، بىر قىسىملىرى ئەمەلىي ئىستېمالدىن قېلىپ ئارخائىزم سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، تارىخىي چىنلىق، تۇرمۇش چىنلىقى، مۇزىكا خاسلىقىنى ساقلاشتا، تېكىستلەردە ساقلىنىپ كەلگەن بۇ ئاتالغۇلار ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ناخشا - كۈيلەردىكى بۇ دىئالېكت - شىۋىلەر، يەر - جاي نامىلىرى قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، يەرلىك پۇراقنى ساقلاشنىڭ، بىزگىچە يېتىپ كېلىشىنىڭ مۇھىم ئامىلىدۇر.

يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا، ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىمۇ ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئالايلى، شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ناخشا-كۈيلەر بىر قەدەر مۇقىم ۋە سىستېمىلىق مەزمۇنغا ئىگە، شۇنداقلا ئاھاڭلىرى مۇرەككەپرەك، كۆپ يۈرۈشلۈك بولسا، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە مۇستەقىل مەنىلىك قوشاق، مۇقىمسىز ناخشا تېكىستلىرىگە ئىگە ناخشا - كۈيلەرنىڭ كۆپرەك بولۇشى، ناخشىلارنىڭ شوخ ۋە يېنىكلىكى، ئاھاڭلىرىدا يەرلىك پۇراقنىڭ كۈچلۈك بولۇشى قاتارلىقلار.

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، رېئال تۇرمۇشنىڭ سەنئەتلىك ئىنكاسى بولغان بۇ ناخشا - كۈيلەرنىڭ بىر قىسمى يېڭى دەۋردە ئىجاد قىلىنىپ تارقالغان. ئىلگىرىكى بەزى بېيىت - قوشاقلار ئۆزگەرتىلىپ، ئۇلاردا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 - ۋە 70 - يىللىرىنىڭ ئىجتىمائىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىر خىل داۋامچانلىق، بىر ئاساسىي مېلودىيە ۋە تېز ئىنكاسلىق ئۇلاردىكى يەنە بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىكتۇر.

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى كەڭلىك، چوڭقۇرلۇق جەھەتلەر ھەر قانداق دەۋردىكىدىن ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغىنىدەك، خەلقىمىزنىڭ سەنئەت ھاياتىمۇ مول مەزمۇنغا، خىلمۇخىللىققا، كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بولۇپ، گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئاسراش، قوغداش، قېزىش، رەتلەش، ئۆگىنىش، ۋارىسلىق قىلىش، ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە يېڭى نەتىجىلەر

يارىتىلدى. «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى»[1] نامىدىكى بۇ ئىلمىي ئەمگەك ئەنە شۇلارنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ خوتەندە بەش سىزىقلىق نوتىغا ئېلىنىشى، تۆھپىكار سەنئەتكارلار ھاياتىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى، ئەسىرلەردىن بۇيان رايونىمىزدا بۇ جەھەتلەردە سىستېمىلىق يازما مەنبە بولماسلىقتەك بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، مەدەنىيەت - سەنئەت تەتقىقاتىنى يېڭى ئۆچۇر، يېڭى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. ئىشىنىمەنكى، بۇ ئورگىناللىق ئىلمىي ئەمگەك ئۆزىنىڭ يۇقىرى تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممىتى بىلەن مەدەنىيەت - سەنئەت خەزىنىمىزدىكى ئەبەدىي چاقناق گۆھەر بولۇپ قالغۇسى.

3

ماقالىمىزنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىدا ئالاھىدە تىلغا ئالغىنىمىزدەك، ناخشا - كۈي ماتارىيى ئۆگىنىش - ئۆگىتىش ھەم ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ كەلدى. ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن كېيىنكى بۇددىزم دەۋرىگىچە، خوتەندە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقان دەۋرلەردىن ھازىرغىچە بۇ قەدىمىي زېمىندا ناخشا-كۈي ئۇستازلىرى ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ مەنئۇۋىيىتىمىزنى بېيىتىپ، خوتەننىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن تەرىپىنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى. بۈگۈنكى سىستېمىلاشقان، خەلق ناخشا - كۈيلىرى ئاساسىدا مۇكەممەللەشكەن ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇنىڭدىن شاخلىنىپ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىۋاتقان ھازىرقى ناخشا - مۇزىكىلىرىمىزنى ئاشۇ پېشۋالارسىز، ئاشۇ خالىس باغۋەنلەرسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆمۈر تارىخىنى بىلىش ۋە جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ئۈستىدە يېڭىدىن - يېڭى تەتقىقات مېۋىلىرىنى تەييارلاش بىز ئەۋلادلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان بۇرچ ۋە مەسئۇلىيەت. شۇ ۋەجىدىن دەسلەپكى قېزىشىمىز نەتىجىسىدە ئېرىشكەن بىر قانچە ئۇستازنىڭ تەرجىمىھالىنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلدۇق. سەنئەت تارىخىمىزدا XVI ئەسىرلەردىن ئىلگىرى ئۆتكەن ناخشا - كۈي پېشۋالىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى ئاساسەن بوش قالغىنىدەك، بۈگۈنكى

---

① «خوتەن ناخشا - كۈيلىرى» ناملىق ناخشا - مۇزىكا قامۇسى 2003 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دەۋرىمىزدە ياشاۋاتقان ئالاھىدە تۆھپىلىك ئۇستازلارنىڭمۇ شەجەرىسى بېرىلمىدى.

ۋېيساراكان

ۋېيساراكان ۋېيساراخان جەمەتىدىن بولۇپ، كىچىكىدە داڭلىق سەنئەتكارلاردىن تەلىم ئېلىپ، يارالمىق سەنئەتكار بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا چاڭئەنگە بارغانلىقى ۋە قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن ئەنجى يازغان «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىسى» بىلەن «كونا تاڭنامە، چىن يېشىلىك تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ تاڭ ۋېنزۇڭ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا (مىلادىيە 827 — 840 - يىللىرى) چاڭئەندە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن ھەم نەي چېلىش، ناخشا ئېيتىش ماھارىتى بىلەن ۋېنزۇڭنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ھەمدە پايتەخت جامائەتچىلىكىگە تونۇلغان ئەربابلاردىن سانالغان.

ۋېيساراكاننىڭ چاڭئەندىكى ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى تەيجاڭ ئىبادەتخانىسىغا جايلاشقان جۇڭشەن ئوقۇتۇش يۇرتىغا مۇزىكا ئەمەلدارى بولۇشتىن باشلانغان. ئۇ قەدىمكى مۇزىكىلارنى مۇكەممەل بىلىش بىلەن، يەنە نەي، بالىمان، بۇرغا، كۇچا ئەگرى ساپلىق بەربابى، داپ، دۇمباق قاتارلىق نەيلەك، تارلىق، سوقما سازلارغىمۇ ماھىر ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ نەي چېلىش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ھېچكىممۇ ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشەلمەيتتى. «كونا تاڭنامە مۇزىكا تەزكىرىسى» بىلەن «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» دا كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيساراكان ناخشا چولپىنى بولۇپ، ھەر خىل ناخشىلارنى بۇلبۇلدەك قاملاشتۇرۇپ ھېسسىياتلىق توۋلىيالايتتى. بىر ناخشىنى توققۇز خىل ئاۋازدا توۋلىيالايتتى ھەمدە كىشىلەرگە كۆچلۈك ئېستېتىك زوق بېغىشلاپ، تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالاتتى.

ۋېيساراكان ئاۋۋال ئۆزى ئىجاد قىلغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك نەغمە — «يىڭجۇ نەغمىسى» نى نەي بىلەن ئورۇنلىغان. ئارقىدىن غەنئەنىۋى نەغمىچىلەرنى ۋە شىنجاڭدا ئىجاد قىلىنغان بىر مۇنچە ئۇيغۇرچە نەغمىلەرنى، «كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان» ۋە «كىشىگە ھۇزۇر - ھالاۋەت بەخش ئېتىدىغان» ناخشىلارنى

گورۇنداپ، ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىنغان ھەم يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. تالىڭ ۋېنزۇڭ ۋېيساراكاندىن رازى بولۇپ ناھايىتى خۇشاللانغان ۋە ئۇنى ئوردا ھەربىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن. پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋېيساراكانغا زور ئىلھام بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مۇزىكا بايلىقلىرىنى قېزىش، توپلاش، ئىسلاھ قىلىش، غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىنى، جۈملىدىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق بىر مۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلەپ تالىڭ ۋېنزۇڭنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىغان. ئۇ يەنە تالىڭ سۇلالىسى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ۋە كۆپلىگەن يېڭى ناخشا - مۇزىكىلارنىمۇ ئىجاد قىلىپ، ئېلىمىز سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ۋېيسارا كىلىت

ۋېيساراكىلىت (尉迟敬得) تالىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەرباب، سىياسىيئون، مۇشاۋىر بەگ ۋە داڭلىق مۇزىكا ئۇستازى. ئۇ ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن تالىڭ سۇلالىسىنى مۇستەھكەملەش، مەدەنىيەت - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرى.

«كونا تاڭنامە» 197 - جىلد «خوتەن تەزكىرىسى»، «كونا تاڭنامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى، خوتەن» ۋە يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان خوتەن خانلىقىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ۋېيساراكىلىت تەخمىنەن ئۇدۇن خان جەمەتى ۋېيساراقۇمى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ۋېيساراكىلىت مەرىپەتلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى ھەم گۈزەل ئىجتىمائىي شارائىتتا ئۆسۈپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، كىچىككىدىن باشلاپلا زور ئىجتىھات بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلغان. نوم يادلاش، تەبىر ئېيتىش ۋە ئىستىنقامەتتە بولۇشنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىغا ئوخشاش بىر قاتار دىنىي بىلىملەردىن خېلى چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى رەسساملىق ۋە ناخشا - مۇزىكىلارنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن. قورامىغا يەتكۈچە ئەتراپلىق ھەر تەرەپلىمە يېتىشىپ كۆپ ئىقتىدارلىق ئىختىساس ئىگىسىگە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئايلانغان.

«يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ۋېيسارا كىلمىت دەسلەپتە مۇھاپىزەتچىلەر ئەمەلدارى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن مۇشاۋىر بەگلىك مەنسىپىگە مۇيەسسەر بولغان. ئۇ خىزمەت دائىرىسىگە ئاساسەن مەسلىھەتچى بولۇشتىن باشقا، ئوردىنىڭ نوپۇس، ھەربىي، باج، مالىيە قاتارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتىگەن.

تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن ئەنجى يازغان «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىسى» بىلەن «كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيسارا كىلمىت تاڭ ئوردىسىنىڭ داڭلىق سەنئەتكارى ۋە مۇزىكا ئۇستازى ئىكەنلىكى، ئۇ خوتەننىڭ ئەنئەنىۋى چالغۇ ئەسۋابى بولغان بالىماندىن باشقا نەي، بەرباب، يالغۇزەك، تىك غوڭرا قاتارلىقلارغىمۇ كامىللىقى، چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن غەربىي رايون چالغۇلىرى بىلەن ماھارەت كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى زىلىك، شىلىك (ھەم نەي)، شياۋ قاتارلىق جۇڭگو ئەنئەنىۋى چالغۇلىرى ۋە باشقا ئاسما ـ سوقما چالغۇلارنىمۇ ئۆگىنىپ، كېيىنچە ئۇنىڭ ماھىرىغا ئايلانغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. ۋېيسارا كىلمىتنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تالانتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ غەربىي رايون مۇزىكىلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىسىنى ئوخشاش بىلىشى مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان، نەتىجىدە ئۇ مۇزىكا ئۇستازى نامى بىلەن ھۆرمەتلىنىپ، مۇزىكا ئوقۇشى ۋە ئوردا مۇزىكىلىرىنى رەتلەشكە قاتناشقان.

ۋېيسارا كىلمىت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە چاڭئەندە تۇرۇش جەريانىدا خەنزۇ مۇزىكىسىنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. نەتىجىدە ئۇ مۇزىكا ئىجادىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارنى بۇزۇپ تاشلاپ، چىڭ ـ شياڭ مۇزىكىلىرىغا تەقلىد قىلغان جەنۇبىي جۇڭگو مۇزىكىلىرى ۋە باشقا ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنى، شۇنداقلا چالغۇ ئەسۋابلارغا باي بولغان غەربىي رايون مۇزىكىلىرىنىمۇ كۆپلەپ ئىجاد قىلغان. يەنە مۇزىكا ئۇستازلىق سۈپىتى بىلەن نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئېلىمىز مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان.

ۋېيساراچىن

ۋېيساراچىن تاڭ سۇلالىسى دېزۇڭ (مىلادىيە 780 ـ 805) يىللىرىدا پايتەخت چاڭئەندە يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولغان خوتەنلىك مەشھۇر بالىمان ماھىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ داڭدار سانغۇنى بولۇپ، ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ۋېيساراچىن خوتەن ۋېيسارا خان جەمەتىدىن بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيە 746 — 750 ـ يىللار ئەتراپىدا خوتەنگە كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ئىبادەتخانىلاردا زور ئىجتىھات بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلغان. ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى چېلىش، ناخشا ـ مۇزىكا ئىجاد قىلىش جەھەتلەردىمۇ ئالاھىدە زېھنىنى سەرپ قىلىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى ھەر تەرەپلىمە ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. نەتىجىدە ئۇ قوراممىغا يەتكۈچە بالىمان، بەرباب، نەي، داپ، دۇمباق قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى بىمالال چالالايدىغان، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ناخشا ئىجاد قىلالايدىغان ئىختىساس ئىگىسىگە ئايلانغان. بولۇپمۇ بالىمان چېلىشتىكى ماھارىتى بىلەن تونۇلۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كەم تېپىلىدىغان ماھىرىغا ئايلانغان

خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىكى تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ۋېيساراچىن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ دېزۇڭ (لى شى) تەختتە ئولتۇرغان 779 ـ 805 يىللىرىدا چاڭئەنگە بارغان ھەمدە جېيەنجۇڭنىڭ 4 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 783 ـ يىلىدىكى) چىڭ يۈەننىڭ ھەربىي ئۆزگىرىشىگە قارشى جەڭگە قاتنىشىپ، تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

تاڭ شىيەنزۇڭ تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن (مىلادىيە 805ـ 820 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن)، ۋېيسارا چىن لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ (بۈگۈنكى يېپىڭ شەھىرىگە قاراشلىق رايونلار بىلەن تيەنجىن ۋە خېبېينىڭ بىر قىسىم جايلىرى) ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىنىگەن. ئۇ ۋەزىپە ئۆتەۋېتىپ خېبېيدا ۋاڭ مانۇ ئىسىملىك سازەندە بىلەن تونۇشقان ھەمدە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ليۇجۇ ئايمىقىدىكى بىردىنبىر بالىمان ماھىرىغا ئايلانغان. كېيىن يەنە پايتەخت چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، كەيۈەننىڭ 2 ـ يىلى چاڭئەندە تاڭ شۈەنزاڭ تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھەرەمدىكى چاڭلى ئوقۇتۇش يۇرتىدا بالىمان ئۇستازى بولغان. بۇ ئورۇندىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۆگىنىدىغانلار نەچچە يۈزگە يەتكەن بولۇپ، «مۇزىكا خاتىرىلىرى» بىلەن «ئوقۇتۇش يۈرتى ساتىرلىرى» دېگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ۋېيسارا چىن خوتەن بۇددا نەغمىلىرىگە ماھىر بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشقىي - مۇھەببەت مەزمۇن قىلىنغان شادلىق ۋە قايغۇلۇق مۇزىكىلارغىمۇ ناھايىتى ماھىر بولغان. نەچچە ئونلىغان ياش قىز - يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشىكىگە تەلمۈرۈپ بالىمان ۋە مۇزىكا ئۆگىنىشكە تەشنا بولغان. ئۇ ئۇدۇن سەنئىتىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىتىپ، ناھايىتى كۆپ سەنئەتكارلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن.

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى (تۇلكە) كېرىيە ناھىيە ئارال يېزىسىنىڭ ئارالئىبرىق كەنتىدىن بولۇپ، 1795-يىللىرى مەرىپەتپەرۋەر پەيزۇللا ئاخۇنۇمنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ 70 نەچچە يىللىق ھاياتىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋە مۇقام ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئۆتكۈزگەن.

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غىجەك، داپ، نەي قاتارلىق سازلارنى ياخشى چېلىش بىلەنلا قالماي، ئاساسلىقى قالۇن چېلىش ماھىرى ئىدى. ئۇ ئۆزى بىلگەنلىكى چالغۇلار ئارقىلىق، بولۇپمۇ قالۇن بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قىسىملىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەزىسى، سەلىقە، نۇسخا جۇلاسى، مەرغۇلى قاتارلىق تارماقلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇكەممەل ئورۇندايتتى.

ئارالئىبرىق كەنتىدىن 92 ياشلىق پېشقەدەم قۇربانجان ئاكا ھاجى ئاخۇن قالۇنچى ھەققىدە توختىلىپ: «مەن 20، 25 ياش چېغىمدا، ھاجى ئاخۇن ئاكىنىڭ قالۇن چالغۇسىنى «گۆشتات» دېگەن ئەسۋاب بىلەن چېلىپ مۇقام توۋلاپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقارغانلىقىنى ئېسىمدىن كەتمەيدۇ. ئۇ كېرىيە خەلقلىرىگىلا تونۇشلۇق بولۇپ قالماستىن، باشقا ناھىيە-يۇرتلارغىمۇ تونۇشلۇق بولغان ئىناۋەتلىك مەشھۇر مۇقامچى ئىدى» دەپ دەلىللىسە، ھاجى ئاخۇن قالۇنچىنىڭ تۇنجى نەۋرىسى ئابدۇرېشىتئاخۇن (تۇلكە) : «بوۋام ھاجى ئاخۇن

ھاياتىدا يالغۇز كېرىيە تەۋەلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرا، لوپ، خوتەن قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىگە تەكلىپ بىلەن بېرىپ، نەچچە كۈن، نەچچە ھەپتىلەر تۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن بىلەن مۇقام توۋلاپ، ئەل-جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىش-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. دادام مەتقۇربان ئاخۇنمۇ ئەنە شۇ مۇقامچى ۋە قالۇنچى بوۋىمىزنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا يۇرتىمىزدىكى داڭلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن» دەپ ئىسپاتلايدۇ.

ئارال يېزىسىدىكى قۇربانجان ئاكا قاتارلىق بىر مۇنچە پېشقەدەملەر ۋە ھاجى ئاخۇن قالۇنچى جەمەتىنىڭ نەۋرىلىرى ۋە ئۇغقانلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، ھاجى ئاخۇن قالۇنچى يېشى توختىغان چاغدىمۇ ئېگىز بويى (170، 180 س م)، يۈزى يۇمىلاق، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆرۈكمۇ، سىمىزمۇ ئەمەس، ساقال-بۇرۇتى ئاقارغان، مىجەز-خاراكتېرى خۇشخۇي، ئوچۇق چىراي، كۆيۈن-تاماشاغا ئامراق ئادەم ئىدى.

مەشھۇر مۇقامچى ۋە قالۇنچى ھاجى ئاخۇن ئاكا ئۆزى ياشىغان دەۋردە كۆپ نەچچە شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ تولىسى مۇقام بابىدا تەسىرلىك ئىز قالدۇرۇپ، كەينى-كەينىدىن بىر-بىرلەپ ۋاپات بولغان.

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى 1865-يىلى ۋاپات بولغان بولسىمۇ، بىر ئەسىرگە يېقىن ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان قالۇنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

مەتنىياز ئاخۇن

مەتنىياز ئاخۇن كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كونا شەھەر رايونى قارلۇق ئۆستەڭ بويى مەھەللىسىدىن بولۇپ، XIX ئەسىردە خوتەن دىيارىدا مۇقام ئېيتىش ۋە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۆھرەت قازانغان مۇقامچىدۇر.

مەتنىياز ئاخۇن مۇقامنى قالۇن بىلەن ئورۇنداشنى ئالدىنقى ئەسىردە كېرىيە-چىرىيە ئارىلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقام پېشۋاسى مەتقارى غوجا ۋە مەشھۇر مۇقامچى ھەبىبۇللا ئاخۇندىن ئۆگەنگەن، ئۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مۇقام ئۆگىنىش ئارزۇسى بىلەن جاپادىن قورقماي كىچىك چېغىدا يەكەن ۋە قەشقەرلەرگە بېرىپ، مۇقام پېشۋالىرىدىن مۇقام ئۆگىنىپ، كېيىنى تولۇقلاپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن ۋە مۇقامنىڭ تولۇق سىستېمىسىنى ساقلاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ تارقاتقان.

مەتنىياز ئاخۇن ئۆزىنىڭ 100 يىللىق ھاياتىدا ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر سەنئىتى، مۇقامچىلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ، ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، مۇشۇ جەريانلاردا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشقان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن كېرىيىدىن ھەسەن تەمبۇرچى، شېرىپ بەگ، قادىر رېھىم، ئەبەي تەمبۇرچى، سوپىخان دۇتارچى (مۇقامچى ئايىمخان ھاجىنىڭ ئانىسى)؛ چىرىدىن توختى غوجا، نۇرۇللا ئاكا، كېرىم بەگ، سۇلايمان قالۇنچى؛ لوپ ناھىيىسىدىن بەرى ئاخۇن سازەندە، شادى ئاخۇن، نەسرۇللا ئاكا؛ خوتەندىن توختى ھاجى، مەتتۇردى ئاكا، ئېلى ئاخۇن، بۇلبۇل ئاخۇن، قارىقاشتىن ئىسمايىل ... قاتارلىق مۇقامچىلار ئۆز يۇرتىنىڭ خەلق ئەلنەغمە مۇقامچىلىق سەنئىتىدە زور تۆھپە ياراتقان.

ھەمدۇللاخۇن

ھەمدۇللاخۇن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇقامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قاراقاش بازىرىنىڭ تاناي بېشى مەھەللىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇنىڭ ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىرلىك سەنئەت تارىخىغا ئىگە بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى ئىككى ئەسىردىن بۇيان بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا-مۇقامچىلىق، دارۋازلىق، جانبازلىق، داستانچىلىق (مەدداھلىق) قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ نوپۇزلۇق سەنئەتكارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ھەمدۇللاخۇن ئائىلىسىدىكى قويۇق سەنئەت مۇھىتى ئىچىدە ياشىغاچقا، بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا مۇقام-مۇزىكىغا ئىشتىياق باغلاپ، ئەلنەغمە-مەشرەپ سورۇنلىرىغا ئاتىسىغا ئەگىشىپ باراتتى. شۇنداق سورۇنلاردا ئۇ كىچىك بولۇشىغا قارىماي ھەر تۈرلۈك مۇقام-ئاھاڭلارنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا تىرىشاتتى. كىچىككىنە

بالىدىكى بۇ خىل ھېرىسمەنلىكتىن تەسىرلەنگەن مۇقامچى-ئەلنەغمىچىلەر ئۇنى شاگىرتلىرى قاتارىدا تەربىيىلەشكە باشلىغان.

XVIII ، XIX ئەسىردە خوتەن دىيارىدا كېرىيە، چىرا، خوتەن، لوپ، قاراقاش قاتارلىق جايلاردىكى روزاخۇن دارۋاز، مەتقارى خوجا قاتارلىق مۇقامچى، دارۋازلارنى ئاساس قىلغان مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان بولۇپ، جامائەتچىلىك ئىچىدە زور شۆھرەت قازانغانىدى. ھەمدۇللاخۇن ئۇستازى روزاخۇن دارۋاز (كېرىيەلىك) نىڭ قىزى سۇپىخان (بۇ ئايال دۇتار چېلىشتا داڭ چىقارغىنى ئۈچۈن «سۇپىخان دۇتارچى» دەپ ئاتالغان) غا ئۆيلىنىپ، قاراقاشتا مۇقام-نەغمىچىلىك، دارۋازلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەرياندا 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغانلىقى بىلەنلا ئەمەس، دۇتار، تەمبۇر، داپ، راۋاپ قاتارلىق ھەر خىل سازلارنى 12 مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ چېلىشى، يەرلىك ناخشا-مۇزىكىلارنى پىششىق بىلىشىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قاراقاشتىكى مۇقامچىلار ئىچىدە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن. بىر قانچە يىل مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك ۋە دارۋازلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، سەنئەتخۇمار خەلقىنىڭ روھىي تەشنالىقىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم شەھەرلەردە مۇقام ئېيتىپ ۋە دارۋازلىق ماھارىتى كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر مۇقامچىلىقى ۋە دارۋازلىقىنى نامايان قىلغان.

ھەمدۇللاخۇن پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن بالىلىرىغىمۇ مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك ۋە دارۋازلىق ھۈنىرىنى ئۆگەتكەن. كېيىنكى يىللاردا ھەمدۇللاخۇننىڭ چوڭ ئوغلى نۇرھاجىم (خەلق ئارىسىدا «نۇراجىم مەدداھ» دېيىلىدۇ) داڭلىق داستانچى بولۇپ يېتىشىدۇ. كىچىك ئوغلى ھاشىم ھاجىم (1868 — 1952-يىلى) شىنجاڭ بويىچىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا مۇقامچىلىق ۋە دارۋازلىقتا نام-شۆھرەت قازىنىدۇ. قىزى ئايىمخان ھاجى (1898 — 1964-يىلى) مۇقام-مۇزىكىچىلىقتا نام چىقارغان ماھىر تەمبۇرچى ئىدى.

ئاتاقلىق مۇقامچى، دارۋاز ھەمدۇللاخۇن XIX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى قاراقاشتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بەردى ئاخۇن

بەردى ئاخۇن (چېچىق) لوپ ھاڭگىيا يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدىن بولۇپ، تەخمىنەن 1845-يىلى تۇغۇلغان، ئۇ لوپ ناھىيىسى بويىچە مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئۇستازى ھېسابلىنىدۇ.

لوپ ھاڭگىيا يېزىسىنىڭ چۇقۇر ئېرىق كەنتىدىكى 80 نەچچە ياشلىق پېشقەدەم ئەلنەغمىچى ئېلى بەگ ۋە بويا، سامپۇل، دول، چاۋاغ (چاھارباغ) قاتارلىق يېزا-كەنتلەردىكى بىر قانچە پېشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بەردى ئاخۇنغا ھاجى ئاخۇن قالۇنچى، ھېيۋۇللا ئاخۇنۇم، مەتنىياز ئاكا، كېرىم موللام قاتارلىق كېرىيىلىك مۇقام پېشۋالىرى ئۇستاز بولغان. بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئىلگىرى كېرىيە-چىرا ئارىلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مەتقارى خوجا دېگەن كىشى ئۇنىڭغا ئاساسلىق ئۇستاز بولغانلىقى مەلۇم.

بەردى ئاخۇن داپ، ساتار، تەمبۇر قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، 12 مۇقامنىڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى خېلى پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆزى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن سۇنايچى ۋە نەيچى ئۇشتىكام، ساتارچى تۇردۇشكام، تەمبۇرچى دانەك موللام، ئەخمەت ئاكا داپچى قاتارلىق ئەلنەغمىچىلەر بىلەن بىر گۇرۇپپا بولۇپ، يۇرت ئىچىدىكى توي-تۆكۈن ۋە مەشرەپلەردە مۇقام ئېيتىپ، جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. بۇ ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىغا بەردى ئاخۇن مۇقامچى يېتەكچىلىك قىلغان. بەردى ئاخۇن مۇزىكا چېلىش ۋە مۇقام ئېيتىشنى بىلگەندىن باشقا، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ 1945-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

توختى غوجىكام ساتارچى

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراقاشتا ياشاپ بىر ئۆمۈر مۇقام مەرىپەتچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەلگەن ئاتاقلىق مۇقامچى توختى غوجىكام ساتارچى مۇقام-نەغمىلەرنى يىغىپ ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە ئەۋلادلارغا تارقىتىش بىلەن ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان مۇقام پېشۋالىرىنىڭ بىرى.

توختى غوجىكام ساتارچى 1847- يىلى قاراقاش دەرياسىدىن لۇنۇپ ئاقىدىغان بەھرام سۇيى ئۆستىڭى بويىدىكى قەدىمىي يۇرت ياقار (ھازىرقى تىۋەت يېزىسى) دا تۇغۇلغان. ئۇ قۇنىكام دېگەن كىشىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولغاچقا، ئەسلىي ئىسمى توختى بولسىمۇ، ئانىسى تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ توختى غوجىكام دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇنىڭ، كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ ئىسمى توختى غوجى بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەن. توختى غوجى كىچىكىدە بالىلىق ھەۋەس بىلەن ياغاچتىن راۋاب ياساپ چېلىپ يۈرگەنلىكتىن، ئانىسى ئۇنىڭغا كىچىك بىر راۋاب ئېلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ راۋابنى تىرىشىپ يۈرۈپ يامان ئەمەس چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان.

بىر كۈنلىرى مەھەللىدە ئۆتكۈزۈلگەن تويغا سىرتتىن نەغمىچىلەر تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، نەغمىچىلەر تاماق يېيىشكە ئولتۇرغاندا كىچىك توختى غوجى ئۇلارنىڭ تامغا يۆلەپ قويۇلغان ساتارىغا قىزىقىپ قولىنى ئۇزىتىدۇ. نەغمىچىلەردىن بىرى ئۇنىڭغا قوپال ۋارقىراپ قوغلىۋېتىدۇ، بۇ ئىشتىن قاتتىق خورلۇق ھېس قىلغان توختى غوجى شۇ چاغلاردا مۇقام-ئەلنەغمىچىلىكتە داڭ چىقارغان قوشنا يۇرتلۇق ئىشانكام ئەندىك دېگەن كىشىنىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇ كىشىنىڭ خىزمىتىنى قىلىش بەدىلىگە ئۆزىگە مۇقام ئۆگىتىپ قويۇشنى ئۆتۈنىدۇ. كىچىك بالىنىڭ قىزغىنلىقىدىن تەسىرلەنگەن ئىشان ئەندىك ئۇنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن توختى غوجى ئىشان ئەندىكنىڭ ھوزۇرىدا قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بېرىلىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ساتار، قالۇن، داپ، ناغرا، سۇناي، بالىمان قاتارلىق چالغۇلارنى تولۇق چېلىش بىلەن بىللە، ئۇ كىشىنىڭ بىلىدىغان مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئۆگىنىپ، تاكى ئۇستازى ئۆزى رازى بولۇپ «دۇكان ئايرىپ» بەرگۈچە تۇرىدۇ.

ياش بولۇشىغا قارىماي، مۇقامنىڭ ئەڭ نازۇك قىسىملىرىغىچە بىمالال نەغمە قىلالايدىغان ھالەتكە يەتكەن توختى غوجى قاسىم، ئاخۇن ناغرىچى (1852 — 1958)، قۇربان ئاخۇن داپچى (1886 — 1964)، مەتقۇربان ئاخۇن سۇنايچى (1885 — 1960) قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىر قوللۇق بولۇپ، يۇرت ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي توختى غوجى ئاخۇننىڭ نامى تارقىلىپ، شۇ زاماننىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

توختى غوجى ئاخۇن بىر كۈنى بۇغىچى دېگەن يۇرتقا تەكلىپ بىلەن بارىدۇ. ئۇ سورۇنغا شۇ يەرلىك مۇقامچىلارمۇ تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، توختى غوجى ئاخۇنلار بارغاندا ئۇلار مېھمانلارنى مەنسىتمىگەن ھالەتتە ئولتۇرۇشىدۇ. سورۇن ئېگىسىنىڭ مۇراجىئەت قىلىشى بىلەن توختى غوجى ئاخۇنلار مۇقام باشلاپ «چەشنەم» دېگەن ئاھاڭغا نەغمە قىلىدۇ، نەغمىنىڭ تەسىرلىك كۈيلىرىدىن سېھىرلەنگەن سورۇن ئەھلى توختى غوجى ئاخۇنلارنىڭ ماھارىتىگە قايىل بولۇشۇپ غۇلغۇلا قىلىشىدۇ. ئۇتايىسىزلانغان ھېلىقى مۇقامچىلار ئەسۋابلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ غىپپىدىلا چىقىپ كېتىشىدۇ. شۇ ئىشتىن كېيىن كىشىلەر «ئۇستىمەن، ئۇستىنى كۆرسەم يولدىمەن» دېگەن گەپ راست ئىكەن دېيىشىدۇ.

توختى غوجى ئاخۇن مۇقامنى تولۇق ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن ئەل-يۇرتنىڭ مۇقام خۇمارىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوغۇللىرى ئىبراھىم ئاخۇن (1903 — 1992)، ئىسمايىل ئاخۇن (1906-يىلى تۇغۇلغان) لارنى كىچىكىدىن باشلاپ يېنىدا بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، ئۆز ماھارىتىنى پىششىق ئۆگىتىدۇ. توختى غوجى ئاخۇننىڭ ساتارى بىلەن باشلىنىدىغان سېھىرلىك مۇقام كۈيلىرى پۈتۈن قاراقاش ۋادىسىغا تارقىلىپ، كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ «توختى غوجىكام ساتارچى» دەپ ئاتىشىدۇ. توختى غوجىكاملار قاراقاش خەلق ئارىسىدا بۇرۇندىن ئېيتىلىپ كېلىنىۋاتقان مۇقام-نەغمىلىرىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يەرلىك پۇرىقى قويۇقراق بولغان تۆۋەندىكى 12 مۇقامنى ساقلاپ كەلگەن.

1. راك مۇقامى
2. چارگاھ مۇقامى
3. ناۋا مۇقامى
4. ئوششاق مۇقامى
5. پەنجىگاھ مۇقامى
6. مۇشاۋىرەك مۇقامى
7. چەببىيات مۇقامى
8. بايات مۇقامى
9. مۇقامى ھۇسەيىن
10. سىگاھ مۇقامى
11. سەنەم نەغمىسى
12. ئالاي-لاي مۇقامى

ئۇلار يەنە بۇ مۇقاملاردىن باشقا «چەشنەم»، «ئەشراق» قاتارلىق قەدىمىي پارچە كۈيلەرنىمۇ پىششىق ئۆزلەشتۈرۈپ ساقلاپ كەلگەن.

1880-يىللىرى قوشنا ناھىيە خوتەننىڭ جاغلىغا دېگەن يېرىدە يۇرت كاتتىسى ئابدۇللاخاننىڭ ھوزۇرىدا توي ئۆتكۈزۈلگەن. تويغا خوتەن، قاراقاشلاردىن 40 تىن ئارتۇق مەرىپەتپەرۋەر مۇقامچىلار

چاقىرىلغانىدى. شۇ قاتاردا مەزكۇر تويغا چاقىرىلغان توختى غوجىكام ئۆزىنىڭ نۆۋىتىدە چارىگاھ مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسىنى قالۇننى ئەگەش قىلىپ باشلاپ:

سېنىڭ دەردىڭنى ئېيتۇرمەن تېنىمدىن جان ئۈزۈلگۈنچە،
سالامىم توختىماس ئەي يار تېنىم يەرگە كۆمۈلگۈنچە.
يۈرۈق كۈندە قەرارىم يوق ئوتۇڭدا تالڭ سۈزۈلگۈنچە،
قىيامەت ئوتلىرى ئۆرتەر غەمىڭدىن مەن ئۈزۈلگۈنچە.

جامالىڭ كۆرگىنىم جەننەت پىغان-غەمدىن قۇتۇلغۇنچە،
ۋىسالىڭ غەملىرى ۋەھشىيەت كۆڭۈل مەيلىڭ ئوتۇلغۇنچە.
غىرىپ، پەرھات، يۇسۇپ، تاھىر، ۋامۇق قايتا تۇغۇلغۇنچە،
كۈلۈپ باقساڭ نە بولغاي يار، لېۋىڭدىن مەن ئۈزەي غۇنچە.

دېگەن مىسرالارنى ئوقۇپ، چولڭ نەغمىنى تاماملىغاندا، سورۇندىكى قېرى-ياش ھەممەيلەننىڭ كۆزلىرىدىن ھاياجان يېشى تۆكۈلگەن ھالدا بۇ مۇقام پېشۋاسىغا ئاپىرىن-تەھسىن ئوقۇشىدۇ...

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توختى غوجىكام يەنە يۇرتتىكى نىياز بەگنىڭ ھوزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق بەزمىدە يەرلىك مۇقام ئۇسنى ئالغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك تېكىستلىك ئاھاڭ «ئالاي-لاي»نى ئورۇندىغاندا، كۆپچىلىك بىلەن ئوخشاش ھاياجانلانغان نىياز بەگ جامائەتنىڭ ئالدىدىلا توختى غوجىكامنى بىر ئۆكۈز بىلەن تارتۇقلىغان.

پۈتۈن ئۆمرىنى مۇقام-ئەلنەغمىچىلىككە مەشغۇل بولۇپ ئۆتكۈزۈپ، قابىل شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن تۆھپىكار مۇقام ئۇستازى توختى غوجىكام ساتارچى 1953-يىلى 106 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مەرھۇمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇن بىلەن ئىسمايىل ئاخۇن ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن يېقىنقى كۈنلەرگىچە يۇرتداشلارنىڭ توي-مەرىكىلىرىنى قىزىتىپ، مۇقام ناۋاسىنى ئۈزۈلدۈرمەي كەلگەنىدى. چولڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن مۇقام تېكىستلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن بولۇپ، ئادەتتە كوللېكتىپ مۇقام ئورۇنلىغاندا مۇقام ناخشىلىرىنى مۇشۇ كىشى باشلاپ ئېيتىپ، داپ بىلەن مۇزىكىغا جۆر

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولاتتى. بۇ كىشى بەختكە قارشى 1992- يىلى 89 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. كىچىك ئوغلى ئىسمايىل ئاخۇن ئاكا ھازىرغىچە ھايات بولۇپ، بۇ كىشى ئادەتتە سۇناي ياكى بالىمان بىلەن مۇقامغا ناۋا قىلىدۇ. ھېلىغىچە ئۆزى يېتىشتۈرگەن ئىككى شاگىرتى بىلەن مۇقام-ئەلنەغمىچىلىكنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. توختى غوجىكامنىڭ ساتارنىمۇ مۇشۇ كىشى تەۋەررۇك بىلىپ ساقلاپ كەلمەكتە.

ئىسمايىل موللا

ئۆمرىنى خەلق مۇقامچىلىقىغا بېغىشلىغان ئىسمايىل موللا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان. ئۇ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى تۇخۇلا يېزا يېڭى باغ كەنتىدىن بولۇپ، ياش ۋاقىتلىرىدىن باشلاپلا خەلق مۇقام مۇزىكىلىرىغا ئىشتىياق باغلاپ، مۇقام ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. يۇرت كېزىپ ھەر قايسى جايلاردىكى مۇقام پېشۋالىرىنى زىيارەت قىلغان. يەكەن ھەم كېرىيىلىك ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن قالۇن، ساتار، تەمبۇر، غىجەك، بالىمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق سازلارنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەن ھەمدە مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ چېلىشتا ئۆزىگە خاس ماھارەت ۋە ئۇسلۇب ياراتقان.

ھازىر تىۋەت يېزىسىدا مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم مۇقامچى ئىسمايىل ئاقى ئاكىنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئىسمايىل موللام ھەقەمسايىلىرى مۇقبۇلكام (داپ)، ماھمۇت قارلىغاچ (نەي)، شا تۆمۈر (داپ)، كامال ئاخۇن (سۇناي) قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئەل ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ چاغلاردا خوتەن دىيارىدىكى مۇقام ئىشقىۋازلىرى ئۇ يۇرتتىن بۇ يۇرتقا بېرىش-كېلىش قىلىشىپ، مۇقام ئېيتىشىپ بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىشىدىكەن. بىر كۈنى ئىسمايىل موللام ھەقەمسايىلىرى بىلەن خوتەندىكى يىراق بىر يۇرتقا ئەلنەغمە سورۇنىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. سورۇندا نۆۋەت بۇلارغا كەلگەندە ئىسمايىل موللام ساتارنى قولىغا ئېلىپ مۇقام باشلاشقا تەييارلىنىدۇ، ئويلىمىغان يەردىن بۇرادىرى ماھمۇت قارلىغاچ نەينى مۇڭلۇق بىر پەدىگە باشلاپ چالىدۇ. باشقىلار ئىختىيارسىز ھالدا ئەگىشىدۇ... مۇقام ئاخىرلاشقاندا بۇ مۇڭلۇق كۈيدىنلا ئەمەس،

ئۇلارنىڭ مۇقامنى نەي بىلەن باشلاپ نەغمە قىلىشتەك ئۆزگىچە ۋە ئالاھىدە ماھارىتىدىن ھاياجانغا چۆمگەن ساھىبخان مۇقامچىلار بۇلارغا ئىچ-ئىچىدىن قايىل بولۇپ تەشەككۇر بىلدۈرۈشىدۇ.

ئىسمايىل موللام مۇقام شاگىرتلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە تەربىيىسىدە ئىشان ئەندىك، توختى غوجىكام، ئىبرايىم ئاقى ۋە ئىسمايىل ئاقى قاتارلىقلار خەلق ئارىسىدىن چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ يېتىشكەن.

ئىسمايىل موللام يالغۇز ۋاقىتلىرىدا ساتارنى مۇناجات، ھۆكمەت ئاھاڭلىرىغا چېلىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرىدىغان دىلكەش كىشى بولۇپ، پات-پات ئاق تامدىكى ئابدۇراخمان ھەزرىتىم دېگەن ئۆلىمانىڭ ئالدىغا كىرىپ مۇقام بىلەن ھال ئېيتىپ مۇڭدىشىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ قاراقاش خەلقى ئارىسىدا «ئىسمايىل موللام» دەپ ئاتىلىپ ھۆرمەتلەنگەنىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ مەشھۇر مۇقام پېشۋاسىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس.

ئېلى ئاخۇن ساتار

ئېلى ئاخۇن خوتەن ناھىيە باغچى بازىرىنىڭ پايناپ كەنتىدىن بولۇپ، 1850-يىلى تۇغۇلغان. ئەلنەغمە، مۇقامچىلىقتىكى ماھارىتى سەۋەبلىك، ئۇنىڭ داڭقى خوتەننىڭ ھەر قايسى يېزا-كەنتلىرىگە كەڭ تارقالغان ۋە كىشىلەر قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

ئېلى ئاخۇن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا توي-تۆكۈن، سەيلە-مەشرەپ قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا مۇقامچىلاردىن تەسىرلىنىپ، مۇقام-ئەلنەغمىگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ساتار، تەمبۇر، داپ، دۇتار، قالۇن، غىجەك، بالىمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق چالغۇ-سازلارنى چېلىشنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تولۇق ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، ئاتاقلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

خوتەن لايقا يېزىسىدىكى ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى روزى نىياز ساتارچى (توپاق) ۋە باغچى بازار چالۋاش كەنتىدىكى 92 ياشلىق مۇھەممەت ھۇشۇر ھاجى ھەمدە ئەللامە، بوزاق، شولاق، ئاقتاش

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاتارلىق يېزا-كەنتلەردىكى بەزى پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئېلى ئاخۇن ئاكا ئەينى چاغلاردا ئاكىسى قۇربان ئاكا بىلەن بىللە قەشقەر، يەركەندە مۇقامچىلاردىن بىر يۈرۈش كىلاسسىك مۇقاملارنى ئۆگىنىپ، خوتەن مۇقاملىرىنى توپلاپ، رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۇنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، يۇرت-جامائەتچىلىكنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى قۇربان ئاخۇن قالۇن باشچىلىقىدىكى مۇقام كوللېكتىپى، يەنى سايىت سۇنايچى، ئىمىن داپچى (ئېلى ئاخۇننىڭ ئوغلى)، تۆمۈر نىياز، ساۋۇت داپچى... لاردىن ئىبارەت ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى مۇقام كۈيلىرىنى ياڭـ رىتىش بىلەن ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆز دەۋرىدە بىر مۇنچە شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇلاردىن سايىت سۇنايچى، ئەسمەتۇللا قالۇنچى (1953 — 1873)، مۇھەممەت داپچى (1960 — 1895)، نىياز دۇتارچى (1953 — 1903)، ساۋۇت داپچى، تۆمۈر نىياز ساتارچى قاتارلىق شاگىرتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، بىر قىسمى ھازىرمۇ ھايات. ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقامغا بېغىشلاپ، ئۇيغۇر سەنئىتى، ئەلنەغمىچىلىكى ۋە مۇقامچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشۇپ، 1983-يىلى ۋاپات بولغان.

بۇلبۇل ئاخۇن

بۇلبۇل ئاخۇن خوتەن ناھىيىسىنىڭ لايقا يېزىسىدىن بولۇپ، ئۇ خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىگە تونۇلغان ئاتاقلىق مۇقامچى بولۇپ، ئۇ 1859-يىلى تۇغۇلغان.

بۇلبۇل ئاخۇن كىچىك ۋاقتىدىلا ئۆزلۈكىدىن مۇزىكا ۋە مۇقامغا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، يۇرتىدىكى مەشھۇر مۇقامچى نىياز ئاكا (كۇن)، مەتنىياز ئاكا (گۇپ) ئىسىملىك مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ساتار، قالۇن، تەمبۇر، غىجەك، دۇتار، راۋاب، داپ، بالىمان قاتارلىق سازلارنى ھەم ناۋا، مۇشاۋرەك، ئۆزھال، چەببىيات، ئىشراق (ئوششاق)، راك، پەنجىگاھ، بايات، چارگاھ قاتارلىق مۇقاملارنى چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق

ئىسىملىرى بىلەن پىششىق ئۆگىنىۋالغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلبۇل ئاخۇننىڭ ئۇستازلىرىنىڭ ئۇستازى ھەمەر خوجا دېگەن كىشى مەشھۇر مۇقامچى بولۇپ، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن، ساتار، تەمبۇر بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىنى گۈرۈندىيالايدىغان، قايسى چالغۇنى قولىغا ئالسا شۇنى سايرىتىۋېتىدىغان داڭدار كىشى ئىكەن.

بۇلبۇل ئاخۇننىڭ ئەلنەغمىچىلىك ۋە مۇقامچىلىقتىكى ئۆزگىچىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ چوڭ نەغمىسىنى «خوتەن سەنىمى» گە ئۇلاپ ئېيتاتتى. ئۇ ئېيتقان «خوتەن سەنىمى» ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ساتار ياكى تەمبۇرغا تەڭكەش قىلىناتتى. بۇلبۇل ئاخۇن تەمبۇرنى ئۆزى چېلىپ، مۇقامنىمۇ ئۆزى ئېيتاتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ئەينى دەۋردە خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق بىلگەچكە (ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى قەيەردە ئۆگەنگەنلىكى نامەلۇم)، ھەتتا مۇقام ئەلنەغمىلىرىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆزىگە خاس پۇراق بىلەن ئېيتالايتتى. ئۇ تەشكىللىگەن ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھەتتا، خەنزۇ تاماشىبىنلارمۇ قاتنىشاتتى ۋە ئۇنىڭ خۇشناۋا ئاۋازىدىن ھوزۇرلىناتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى نەپىس بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بۇلبۇل» دەپ ئاتىغان. ئاستا-ئاستا ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئۇنتۇلۇپ، «بۇلبۇل» دېگەن تەخەللۇسى ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇ ھەم ئەلنەغمىچى، ھەم مۇقامچى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ جامائەت سورۇنلىرىدا خۇش تەبىئەتلىك، قىزىقچى ھەم چاقچاقچى بولۇپ، ئۇنى مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ «گۈلى» دېيىشكە بولاتتى.

خوتەن دىيارىدا نام-ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى بۇلبۇل ئاخۇن ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىدا 60 يىلدىن ئارتۇق قىممەتلىك ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. مۇشۇ جەرياندا ئۇ كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. مەسىلەن، ھاشىم ئەلنەغمە (داپچى)، كېرىم داپچى، ئەخمەت نىياز بالىمانچى، ئابدۇللا سۇنايچى، قۇربان نەغمە (ساتارچى)، ساۋۇت ساتارچى، مەشرىق ۋە روزى نىياز ساتارچى... قاتارلىق ئەلنەغمىچى شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ، يېتىشتۈرۈپ قاتارغا قوشقان. ئۇ تەخمىنەن 1939-يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

زىبۇدىخان نەغمە

زىبۇدىخان نەغمە (ئاغا) خوتەن ئىلچى يېزا ناۋاغ مەھەللىسىدىن بولۇپ، 1868ـيىلى مۇھەممەتشاھ مۇقامچىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

زىبۇدىخان نەغمىچىنىڭ ئاتىسى مۇھەمتشاھ قالۇن، ساتار، دۇتار، نەي، داپ، سۇناي قاتارلىق سازلارنى ماھىرلىق بىلەن چالالايدىغان ھەم ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇقام ئېيتالايدىغان مەشھۇر كىشى ئىدى. زىبۇدىخان نەغمىنىڭ ئانىسى توختىخان ئاچىمۇ ئۇستا دۇتارچى بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغقىنى توختى موللا نەي بىلەن سۇناي چالاتتى. زىبۇدىخاننىڭ ئاچىسى ئىمانىخان دۇتارچى، ئىمانىخاننىڭ قىزى نىساخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى ئىدى. زىبۇدىخاننىڭ قىزى زورىخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى، ئوغلى ئەخمەت ئاخۇن داپچى ھەم دۇتارچى ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئائىلىدىكى ئەۋلادلارنىڭ ھەممىسى ئەلنەغمىچىلەر ھەم مۇقامچىلار ئىدى.

زىبۇدىخان نەغمە يۇرت-مەھەللىدىكى كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ ۋە سەيلە سورۇنلىرىدا كۆپىنچە دۇتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ئالقىش-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

بۇ ئائىلىدىكى ئەزالارنىڭ بىرى تەمبۇر چالسا، يەنە بىرى ساتار چېلىپ، بىرى دۇتار چالسا، يەنە بىرى داپ چېلىپ، بىرى ئۇسسۇل ئويناپ ناخشا ئېيتسا، يەنە بىرى باشقا سازلارنى چېلىپ ئادەتلەنگەچكە، يۇرت-مەھەللە جامائەتچىلىكى ئۇلارنى «ئەلنەغمىچىلەر ئائىلىسى» دەپ ئاتىغان.

زىبۇدىخان نەغمە ۋە ئۇنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى ئۆز دەۋرىدە يالغۇز خوتەن شەھىرى ۋە يېزا- كەنتلىرى تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى قاراقاش، لوپ تەۋەلىرىگە بېرىپ ئەلنەغمە سورۇنلىرىنى تۈزگەن. شۇنداقلا، قاراقاشلىق ئايال مۇقامچى ئايىمخان ھاجىمنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان.

بىر ئائىلىدىن تەشكىللەنگەن بۇ ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى زىبۇدىخان مۇقامچىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. زىبۇدىخان نەغمە 1933ـيىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن (مەتتۇردى ئاخۇن مۇقامچى دەپمۇ ئاتىشىدۇ) 1864-يىلى خوتەن ناھىيىسى گازۇن ئاتچوي (ھازىرقى شورباغ) يېزا سوقىباغ مەھەللىسىدە ئەلنەغمىچى ئىسمايىل سوپى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خوتەندە ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن مۇقام پېشۋالىرىدىن بىرى.

ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا دادىسىنىڭ تەربىيە ۋە تەسىرىدە ئەلنەغمە، مۇقام سەنئىتىگە قىزغىن زوقمەن بولۇپ ئۆسكەن. دادىسى ئىسمايىل سوپى ۋە يۇرتىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، ساتار، تەمبۇر، دۇتار، بالىمان، نەي، سۇناي، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. مۇشاۋىرەك، راك، ئۇزھال، چەببىيات، پەنجىگاھ، ناۋا، چارىگاھ، بايات قاتارلىق مۇقاملارنى ۋە ئۇنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق ھەر قايسى قىسىم-تارماقلىرىنى تولۇق ئىگىلەپ، ئۇنى يۇرت خەلقلىرىنىڭ توي-مەرىكە، سەيلە-مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا ئورۇنداپ، جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن خەلق سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى خۇددى ھەسەل ھەرىسىدەك ئۆزىگە يىغقان ئەستايىدىل مۇقامچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئون ئىككى مۇقام پەدىلىرىدىن بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. چالغۇ-سازلاردىن قايسىبىرىنى قولىغا ئالسىلا، مۇقامنىڭ ھەر قايسى بۆلەك قىسىملىرىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن تەسىرلىك قىلىپ ئورۇنلايتتى. ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بار ئىدى. مەسىلەن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا مۇقام ئورۇندىسا، مۇقامنى ئاۋۋال داپ بىلەن باشلاپ، ئاندىن ساتارىنى ئىشقا سالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر قايسى مۇقاملارنى جەزمەن ئۆز رېتىمى، ئۇدار سىستېمىسى، قائىدە-تەرتىپى بويىچە رەتلىك ئورۇنلايتتى. مۇشاۋىرەك مۇقامىنى «بوم مۇشاۋىرەك»، «زىل مۇشاۋىرەك» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىغان. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى بويىچە، «زىل مۇشاۋىرەك» مۇقامى ئەۋجىدىن باشلىناتتى، «بوم مۇشاۋىرەك» بولسا، تۆۋەندىن يۇقىرىغا پەيدىنپەي، پەللىمۇپەللە يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقاتتى.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن ئۆزىنىڭ 125 يىللىق ئۇزۇن ئۆمۈر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن زور مېھنەت ـ ئەجىر سىڭدۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆز دەۋرىدە مەتسالى ئاكا، مىرزا ئابدۇللا، ئەخمەت ئاكا، سايىم ساتارچى، سايىت داپچى ۋە ئۆز ئوغلى بەكرى ئاخۇن بالىمانچى (ئۇ ھايات چېغىدا خوتەن «قاشتېشى سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ پېشقەدەم بالىمانچىسى بولۇپ ئىشلىگەندى)، ئىنىسى مەتروزى ئاخۇن قاتارلىق 10 نەچچە شاگىرتنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، مۇقامچىلار قوشۇنىنىڭ ئىزچىل ئۇلغىيىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. ئۇ 1989 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ھاشىم ھاجىم دارۋاز

شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق رايون ۋە دۆلەتلەردە دارۋازلىق سەنئىتى بىلەن نام ـ شۆھرەتكە ئېرىشكەن ھاشىم ھاجىم دارۋاز 1869 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ «تانايىبېشى» يېزىسى (ھازىرقى قاراقاش بازىرى تانايىبېشى ئاھالە كومىتېتى) دا مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ھاشىم ھاجىمنىڭ دادىسى ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ئاتاقلىق مۇزىكانت ۋە دارۋاز بولۇپ، بالىلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئىزباسار قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نۇراجىم داڭلىق داستانچى بولۇپ، «نۇراجىم مەدداھ» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. قىزى ئايىمخان ھاجىممۇ مۇزىكا چېلىشتا مەشھۇر بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىردىن بۇيان بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا، مۇقامچىلىق، دارۋازلىق، جانبازلىق، مەدداھلىق قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەتراپلىق يېتىلگەن نوپۇزلۇق ماھىرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن.

ھاشىم ھاجىمنىڭ ياشلىق مەزگىللىرىدە، بۇ سەنئەت ئائىلىسىنىڭ داڭقى تېخىمۇ كەڭ يېيىلغان. ھاشىم ھاجىم كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان كۇچارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ سەنئەت

ماھارىتى ئۈزلۈكسىز يۈكسەلگەن. ئۇ ھەر كۈنى دار ئۈستىدە مىڭلىغان تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، دارۋازلىق سەنئىتىنى مۇقام بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن. دارغا چىقىش ئالدىدا مۇزىكا بىلەن مۇقامنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى ئوقۇپ، دار مەيدانىدا مۇقام ساداسىنى ياڭراتقان.

ئۇ كوچارنىڭ يەرلىك مۇقام شېۋىلىرى بىلەن خوتەن، قەشقەر مۇقام شېۋىلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ساقلاش ۋە تارقىتىش جەھەتلەردە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن.

ئۇ كوچاردا تۇرغان مەزگىللىرىدە كونىشەھەر مەركىزىدىكى داڭلىق ئاشخانىدا ھەر كۈنى مۇقام ئېيتقان. «ھاشىم ھاجىمنىڭ مۇقامىنى ئاڭلايمىز» دەپ، سەنئەتخۇمار كوچار خەلقى تاڭ سەھەردىلا بۇ ئاشخانىغا توپلىنىدىغان بولغان. ھاشىم ھاجىمنىڭ نامى بىلەن بۇ ئاشخانىنىڭ سودا ئىشلىرىمۇ روناق تاپقان.

ھاشىم ھاجىم تەشكىللىگەن سېرك-دارۋازلىق ئۆمىكىدە باي ناھىيىسىدىن بايىز ئاخۇننىڭ ئوغلى ئىبرايىم قارى ھەمدە ئىسلام تەمبۇر، ھېلىم ئاخۇن ساتار قاتارلىق داڭلىق مۇقامچى ۋە سازچىلار بولۇپ، ھاشىم ھاجىم ئۇلارغا ئۇستاز بولغان.

ھاشىم ھاجىم قەشقەردە تۇرغان چاغلىرىدا تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئىمىن ئاخۇن، قاسىم ئەلنەغمە قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن. بۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇزىكانت (دۇتارچى) مەھراخانىم بىلەن نىكاھلىنىپ، پەرزەنتلىرى شىرئېلى، ھەيدەر ئېلى قاتارلىقلارنى تەربىيىلەپ ئاتاقلىق مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۈرگەن.

ھاشىم ھاجىم يالغۇز ئۆز ئەۋلادىنى سەنئەتكار قىلىپ يېتىشتۈرۈپلا قالماي، يەنە كوچارنى مەركەز قىلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە مۇزىكا كۇرسى ئېچىپ، يۈزگە يېقىن مۇزىكانتنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن، ئۇيغۇر سەنئەت مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

ھاشىم ھاجىم 1934-يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىشىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۈرىيە، ئىران، ئىراق، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئەللەردە سەييارە دار باغلاپ، دار ئويۇنى كۆرسىتىپ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. قارا قول يولى ئارقىلىق ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپلا، ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە مۇزىكىلىق مارش

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تەييارلاشقا قاتناشقان. بۇ يىللاردا كۆچارغا كومپارتىيە ئەزاسى لىن جىلۇ ھاكىم بولۇپ، ئۇ باشچىلىق قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى ھاشىم ھاجىم قىزغىن قوللىغان ھەمدە سەييارە دارۋازلىق، مۇقامچىلىق يولى بىلەن تاپقان كىرىمىدىن مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە ئىئانە قىلىپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىگەن.

ھاشىم ھاجىم 1949-يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا بىر ئوچۇم جاھىل گومىنداڭ قاچقۇنلىرى تەرىپىدىن «ئالتۇن، كۈمۈش بېرىسەن» دەپ قاتتىق ئۇرۇلغانلىقتىن، تاياق زەربىسىدە 1952-يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن ھاشىم ھاجىمنىڭ ئىز باسارلىرىدىن نۇراخۇن دارۋاز، سىدىق ئاخۇن دارۋازلار ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر دارۋازلىق ئۇمىكىنىڭ ئۇلىنى سالغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

كىرەم ئاخۇن ساتار

كىرەم ئاخۇن ساتار (ئەل ئىچىدە كىرەم ئاخۇن نەغمە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەخمىنەن 1872-يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ مۇغاللا بازىرىغا قاراشلىق ھال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇز يۇرتىدا باشلانغۇچ دىنىي ساۋات ئالغان. ياش ۋاقتىدىن باشلاپ كېرىيىدىكى داڭلىق مۇقامچى، نەغمىچىلەردىن شېرىپ بېگىم، ئابلىزخان قاتارلىق سازەندىلەر بىلەن تۇرلۇك سورۇنلاردا مۇقام ئورۇنلاپ داڭ چىقارغان. كىرەم ئاخۇن سازەندىلەر ئىچىدە ساتار چېلىپ مۇقام باشلىغاچقا، «ساتار» ئۇنىڭ لەقىمىگە ئايلىنىپ كەتكەن. كىرەم ئاخۇننىڭ ئوغلى ئىسمايىل ئاخۇن دادىسىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «دادام كىرەم ئاخۇن 12 مۇقامنى تولۇق بىلەتتى، مۇقام تېكىستلىرىنى (نەۋائى) دېگەن كىتابتىن ئۆگىنەتتى».

كېرىيىدىكى ئەسلىمىلەرگە باي بولغان پېشقەدەم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، كىرەم ئاخۇننىڭ مۇقام ئورۇنلاش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئاھاڭ ۋە تېكىستلەرنى بەكمۇ تولۇق، توغرا ئىپادىلىگەن، يۇرت-يۇرتلاردىن مۇزىكا، مۇقام ھەۋەسكارلىرى كېلىپ ئۇنى ئۇستاز تۇتۇپ مۇقام، نەغمە ئۆگەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر مۇقامچى سۇلايمان ئاخۇن قالۇنمۇ بار

ئىكەن.

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كىرىم ئاخۇن 1957-يىلىدىكى 12 مۇقامنى تۇنجى قېتىملىق سىنىغا ئېلىنىشقا ئالاھىدە ئورۇمچىگە چاقىرتىلىپ قاتناشتۇرۇلغانىكەن. ئۇ 1954-يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە، 1955-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە قەشقەردە، 1957-يىلى شىنجاڭ بويىچە ئورۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىپ مۇقام، خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنلاپ ئالاھىدە مۇكاپاتلانغان.

ئۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر چېلىپ ئۆتكەن تەۋرۈرۈك ساتارىنى كېرىيە بازىرىنىڭ قوتاز بېشى مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق يۈسۈپ قوتاز دېگەن كىشىگە بېرىشنى ئالاھىدە ۋەسىيەت قىلغان. ئۇ 1970-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

تۇردى ھاجى

تۇردى ھاجى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كونىشەھەر رايونى قارلۇق ئۆستەڭبويى مازار ئېرىق مەھەللىسىدىن بولۇپ، تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن. ئۇ ئەينى زاماندا كېرىيە تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرا، لوپ، خوتەن قاتارلىق ھەر قايسى ناھىيە خەلقلىرى ئىچىدە، ھەتتا ئەرەبىستان، پاكىستان قاتارلىق چەتئەل كىشىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى سۇناي بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ داڭ چىقارغان تالانتلىق مۇقامچى ئىدى.

ئۇ ئۆز دەۋرىدە ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا قاراپ يولغا چىققاندا، سۇنايىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ ھەج تاۋاپ قىلىش سەپىرىدە پاكىستان، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردا سۇناي ئارقىلىق چەببىيات، مۇشاۋىرەك، ناۋا، چارىگاھ، ئۆزھال، بايات ...قاتارلىق بىرمۇنچە مۇقاملارنى تولۇق، جانلىق ئوبرازلىق ئورۇنداپ، چەتئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش-ھىمايىسىگە سازاۋەر بولغان.

ئاتاقلىق مۇقامچى تۇردى ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ھەرەمدە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ساقسىز بولۇپ قالغان، ئۇ ۋاپات بولۇش

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئالدىدا ئۆزىنىڭ ھېلىقى سۆيۈملۈك سۇنىيىنى ئانا يۇرتى كېرىيىدىكى شاگىرتى يۇسۇپ ئاكا سۇنايچىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن.

يۇسۇپ ئاكا سۇنايچى ئەينى چاغلاردا مۇشۇ سۇناينى ئېلىپ خوتەنلىك ئەخمەت سۇنايچى بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەر كونىشەھەر سېپىلى ئۈستىدە تۇرۇپ سۇناي بىلەن مۇقام كۈيلىرىنى ئورۇندىغاندا، قەشقەر خەلقى ئىنتايىن ھاياجانلىنىپ، بۇ بىر جۈپ ماھارەتلىك سۇنايچى-مۇقامچىغا ئاپىرىن ئوقۇغان ۋە ئالقىش ياغدۇرغان.

قۇربان چوڭ

نەغمىچى قۇربان چوڭ 1874-يىلى گۇما ناھىيە كىلىيالىڭ يېزىسىدا تۇغۇلغان، 25 ياشقا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا دۇتار، تەمبۇر چېلىپ نەغمە قىلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغان. 1937-يىلىدىن 1940-يىلىغىچە يەركەنگە بېرىپ تۇردى ئاخۇن، ئىمىن ئاخۇن قاتارلىق مۇقامچىلاردىن ساتار، راۋاب، داپ، ناغرا قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى چېلىشنى ھەم 12 مۇقامنى خېلى مۇكەممەل ئۆگىنىۋالغان. 1941-يىلى كىلىيالىڭغا قايتىپ كېلىپ، مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىنى يىغىپ، خەلق ئاممىسىغا ئويۇن-مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ بەرگەن. مۇھەممەت قۇربان قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەرگە مۇزىكا چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگەتكەن. ئۇ 1961-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزەم

خەلق سازەندىسى روزەم 1879-يىلى گۇما ناھىيە كۆكتېرەك يېزىسىدا تۇغۇلغان. 11 يېشىدا دادىسى ئىسلام ئاخۇنغا ئەگىشىپ مەشرەپ سورۇنلىرىغا كىرىپ كەلگەن. ئۇ ئاساسەن ساتار، داپ ۋە دۇتار ئارقىلىق راك، پەنجىگاھ، مۇشاۋرەك، ناۋا مۇقاملىرىنىڭ داستان، مەرغۇللىرىنى كامىل چالالايتتى. يەنە گۇما ناھىيىسىدە تارقالغان خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئورۇنلاپ، تونۇلغان خەلق سازەندىسىگە ئايلانغان. ئۇ ناخشا ئېيتىشتىن سىرت ئۆزى قوشاق توقۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە

بولغان. 1941-يىلى «يوغان قورساق شۇڭگەن بېگىم تاپانچىنى قىسىپ كەلسۇن» دېگەن قوشاقنى توقۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن قاماققا ھۆكۈم قىلىنغان. تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن قارا تاغىزنىڭ باش ئۆجمىلىك دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە ياشىغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن ناخشا ئاھاڭلىرى لېنتىغا ئېلىنىپ ساقلانماقتا. ئۇ 1976-يىلى 97 يېشىدا ۋاپات بولغان.

شاھ ساۋۇت

شاھ ساۋۇت كېرىيە ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1880-يىلى ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قالغاندىن كېيىن، بەزى تەركىدۇنيا كىشىلەرنىڭ پاناھىدا مازارلاردا يېتىپ-قوپۇپ، خەير-ساخاۋەت ھېسابىغا جان باقىدۇ، بالىلىق ھاياتى دەرۋىشلىك بىلەن ئۆتىدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ناخشا، مۇقام ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە جاھان كېزىپ يۈرگەن دەرۋىشلەر ياش ساۋۇتنى ناخشا-مۇقام سەردارى مەنىسىدە «شاھ ساۋۇت» دەپ ئاتايدۇ.

شاھ ساۋۇت ئۆزىنى پاناھىغا ئالغان دەرۋىشلەرگە ئەگىشىپ خوتەندىن يېڭىسارغا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇ ساتار چېلىپ، مۇقام ئېيتىدىغان بىر قىزغا «ئاشىق» بولۇپ قالىدۇ ھەمدە دەرۋىشلەردىن ئايرىلىپ، شۇ قىزنىڭ ئائىلىسىدە ئىشلەمچى بولۇپ تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ قىزدىن ساتار چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۆز مۇھەببىتىنى قىزغا ئىزھار قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىدۇ. بىر يىلى ئۇ ئايالى بىلەن قەشقەر ئاپاق خوجا سەيلىسىگە كېلىدۇ. سەيلە كۈنلىرى ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ مۇقامچىلىرى بىر قېتىملىق مۇقام، مۇزىكا ئورۇنداش سورۇنىدا شاھ ساۋۇت ئورۇندىغان مۇزىكا، مۇقاملارنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى توختىيار قالۇن شاھ ساۋۇتنىڭ تالانتىنى بايقاپ، ئۇنى قەشقەردە ئېلىپ قالىدۇ. كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، توختىيار قالۇندىن مۇقام ۋە مۇزىكا ئۆگىنىدۇ. 1920-يىللاردا توختىيار قالۇن ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھ ساۋۇت قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى بولۇپ قالىدۇ.

شاھ ساۋۇت مۇقام مۇزىكىلىرىنى كۆپىنچە مۇڭ پەدىگە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چالىدىغان، ئۇنىڭغا خەلق ۋە ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەملىرىنى سىڭدۈرۈپ مۇقامنىڭ سېھرىي كۈچىنى كۆرسىتەلەيدىغان مۇقامچى ئىدى. شۇنداقلا تېكىست تاللاشقا بەكلا ئەھمىيەت بېرەتتى.

شاھ ساۋۇت تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇقامچىلىق، سىركىچىلىك، قورچاق ئويۇنى (ئۇيغۇرلاردا قورچاق ئويۇنى بىلەن رىۋايەتلەر، تارىخىي ۋەقەلەر، كۇلكىلىك ئىشلار، ھەر خىل ئىتوتلار ئوينىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن قالغان قورچاق تىياتىرچىلىقى، قورچاق ئويا ئويۇنى قاتارلىقلار يېقىنقى يېرىم ئەسىر مابەينىدە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن ئۆزۈلۈپ قالغان)، تاكا («تېكە ئويۇنى» بولسا كېرەك — مۇھەررىر) ئويۇنى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان خەلق سەنئەتكارى ئىدى. شاھ ساۋۇت 1930-يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەيسا نەغمىچى

ئەيسا نەغمىچى 1884-يىلى گۇما ناھىيە سانجۇ يېزىسىنىڭ سىستىلە مەھەللىسىدە تۇغۇلغان، 13 يېشىدىن باشلاپ شۇ يەردىكى پېشقەدەم نەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ ساتار چېلىش، نەغمە قىلىشنى ئۆگەنگەن. ياشلىق مەزگىللىرىدە توي مەرىكە-مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ، بارا-بارا داڭق چىقارغان. ئۇ ساتارنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن چالىدىغان كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ يېقىملىق، ياڭراق ئاۋازى ساتاردىن ياڭرىغان ساداغا بەكمۇ ماس كەلگەچكە، كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلغان. پەنجىگاھ، ئۆزھال، ناۋا مۇقاملىرىنى ۋە سانجۇ ئاھاڭلىرىنى ئىنتايىن تەسىرلىك، يېقىملىق ئورۇنلايدىغانلىقى سەۋەبلىك ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە نائىل بولغان. ئۇ 1957-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

كېرىم بەگ

كېرىم بەگ ئەسلىدە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قالۇن ئۆستەڭ بويى مەھەللىسىدە 1886-يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، بالىلىق چېغىدىلا ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چىرا ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. كېرىم بەگ بالىلىق چېغىدىلا ساتار، تەمبۇر،

دۇتار، سۇناي، نەي، داپ قاتارلىق سازلار بىلەن مۇقاملارنى ئورۇنداشنى ئۆگەنگەن.

ئۇ پېشقەدەم مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ مەشىق قىلىش جەريانىدا، چەبىيات، مۇشاۋرەك، يەك (راك)، پەنجىگاھ (چاگانىم)، ناۋا، بايات، ئەجەم قاتارلىق مۇقاملارنى خېلى مۇكەممەل ئىگىلەپ ئۆزلەشتۈرۈۋالغان.

ئەينى زاماندا ئۇ كاتتا باي ۋە چېرىنىڭ بېگى بولغاندىمۇ، ئەلنەغمە ۋە مۇقامچىلىقنى قىزغىن سۆيۈپ ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىياق باغلاپ، بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىقنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر كەسپى قىلغان ھەمدە ھەر قايسى جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ساتار ۋە بەزىدە سۇناي بىلەن مۇقام ئورۇنداپ، ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان.

چىرا ناھىيىسىدىكى مۇقامچىلاردىن 73 ياشلىق نۇرمۇھەممەت خوجا بىلەن 88 ياشلىق مەتسايىم مەتسەيدى قاتارلىق پېشقەدەملەرنىڭ دەلىللىشىچە، كېرىم بەگ 12 مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپلىرىنى ئۆز سىستېمىسى ۋە ئۆز تەرتىپى، رىتىمى بويىچە تولۇق ئېيتالايدىغان نوپۇزلۇق مۇقامچى بولۇش بىلەن، مۇقام ئېيتىش سورۇنلىرىدا باشقا ئەلنەغمىچىلەرگە باشلامچىلىق قىلغان. مۇقامنى بۇزۇپ ئېيتىدىغان ياكى خالىغانچە ئۆزگەرتىدىغان ئەھۋاللارنى كۆرگەن ھامان ئۇنىڭغا دەرھال تۈزىتىش بەرگەن، ئۇلگە كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭ كلاسسىكلىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاشقا تۆھپە قوشقان.

ئاتاقلىق مۇقامچى كېرىم بەگ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئېيتىش ۋە ئۇنى تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئۈچ پەرزەنتىنى مۇقامچى قىلىپ يېتىشتۈرگەندىن باشقا يەنە يۇنۇس ساتارچى، مۇھەممەت ئىبراھىم تەمبۇرچى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم مۇقامچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇ 1936-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۆلمەس مۇقامچى — سۇلايمان قالۇن

1957-يىلى 12 دىيارىمىزدا ياشاپ ئۆتكەن مۇقام پېشۋالىرىدىن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مۇقامنى لېنتىغا ئالدۇرۇشتەك تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە شەرەپلىك ئىشقا ئىشتىراك قىلغان «سۇلايمان ئاخۇن قالۇن» ئاتلىق بىر ئۇستاز بار. سۇلايمان ئاخۇن 1891-يىلى چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزا چوڭ كۆل كەنتىدە ئاخۇن خوجىكام ئىسىملىك ناخشا-سازغا ئامراق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا ناخشا-سازغا ھەۋەس قىلىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ داپ چېلىش، دۇتار، ساز چېلىشنى ئۆگىنىۋالىدۇ. كېيىن دىنىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇپ ساۋادىنى چىقىرىدۇ. دىنىي مەكتەپتىكى ئوقۇشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، يەنە بۇرۇنقى ھەۋەسى بويىچە ناخشا-ساز ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، يىراق-يېقىندا ئۇيۇشتۇرۇلغان ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا دائىم بارىدۇ ھەم شۇ چاغلاردا يۇرت ئىچىدە ئەلنەغمىچىلىكتە داڭ چىقارغان كېرىم بەگ قاتارلىق سازەندىلەر بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلاردىن خېلى كۆپ ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئۆگىنىۋالىدۇ. ئەنە شۇنداق توسۇپ بولماس قىزغىنلىقى بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، سازەندىچىلىكتە كۈندىن-كۈنگە كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ياش سۇلايمان ئاخۇن بىر كۈنى يۇرتتىكى توختى بەگنىڭ ھويلىسىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان مەشرەپكە داخىل بولىدۇ. بۇ سورۇندا شۇ چاغلاردا چىرا، كېرىيە تەۋەسىدە مۇقامچىلىقتا شۆھرەت قازانغان مەتنىياز ئاخۇن دېگەن كىشى ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، سورۇندا بۇ كىشى قالۇن ھەم ساتار بىلەن بىر قانچە مۇقام ئاھاڭلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىپ، سورۇن ئەھلىنى ھاياجانغا سالىدۇ. يىگىتتىن-يىگىتتىكى مۇقام-نەغمىلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسىرلەنگەن سۇلايمان ئاخۇن مەتنىياز ئاخۇندىن ئۆزىنى شاگىرتلىققا ئېلىشنى ئۆتۈنىدۇ ھەم ئۇ كىشىگە ئەگىشىپ كېرىيىگە بېرىپ ئۇ يەردە ئۈچ يىل تۇرۇپ نوقتىلىق ھالدا قالۇن چېلىشنى ئۆگىنىدۇ.

ئۇ 1921-يىلى چىرىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇرتتىكى ئەلنەغمىچىلەردىن يۇنۇس ئاخۇن ساتارچى، يۈسۈپ ئاخۇن داپچى، نۇرۇللا قارى قاتارلىقلارنى يېتەكلەپ، بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئۇيۇشۇپ، يۇرت ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاشتىكى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى ۋە ماھىرلىقى بىلەن شۇ چاغلاردىن تارتىپ ئەل ئىچىدە «سۇلايمان قالۇن» دەپ نام ئالىدۇ. 1930-يىللارنىڭ باشلىرىدا سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مۇقامچىلىق ماھارىتىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش، 12 مۇقامنى تېخىمۇ تولۇق ھەم پىششىق ئىگىلەش مەقسىتىدە يۇرتتىن چىقىپ، خوتەن،

قاراقاش ناھىيىلىرىنى ئارىلاپ، يەرلىك مۇقام پېشۋالىرى بىلەن تونۇشۇپ، مۇقام ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ. كېيىن يەكەن، قەشقەرلەرگىچە بېرىپ سەيلە-ساياھەت قىلغاچ، ئۇ يەرلەردىكى ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازلىرىنى زىيارەت قىلىدۇ. 1931-يىلى باھار ئايلىرىنىڭ بىرىدە، يەكەنگە بېرىپ بىر قونالغۇغا چۈشكەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا، ئاخشىمى تاماقتىن كېيىن ياتاقداشلىرىغا قالۇن بىلەن مۇقام ئېيتىپ بېرىدۇ. مۇقام باشلىنىپ ئاخىرلاشقۇچە ياتاق ئۆينىڭ ئىچى-تېشى ئادەمگە تولۇپ كېتىدۇ. ئارىدىن بىر كىشى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ئىسمى-شەرىپىنى، يۇرتىنى سوراپ كۆپچىلىك نامىدىن بارىكاللا ئېيتقاندىن كېيىن شۇ كۈننىڭ ئەتىسى يەكەن شەھەر ئىچىدىكى ھەرەم باغ دېگەن يەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ ھەم بۇ كىشى ئەتىسى ئەتىگەن كېلىپ، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى ھەمراھلىرى بىلەن مەشرەپ بولىدىغان باغقا باشلاپ بارىدۇ. مەشرەپ باشلىنىپ مەشھۇر مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكا ئىككى سائەتكە يېقىن مۇقام ئېيتىدۇ. تۇردى ئاخۇن ئاكا بۇ چاغدا تېخى سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بىلەن تونۇشمايتتى، سۇلايمان ئاخۇننىڭ بۇ سورۇنغا كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ مۇقامى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، دەم ئېلىپ يەنە بىر مۇقامنى باشلىغۇچە ئارىلىقتا سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى باشلاپ كەلگەن كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ: «تۇردى ئاخۇن ئاكا دېمىنى ئېلىپ بولغۇچە، خوتەندىن چىققان مېھمان سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ بىرەر مۇقام ئېيتىپ بېرىشىنى تەكلىپ قىلىمىز!» دەپ ئۈنلۈك جاكارلايدۇ. سورۇن ئەھلى چاۋاك چېلىشىپ قارشى ئالىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن سورۇنغا چۈشۈپ، قالۇننى يۇقىرىراق ئاۋازدا تەڭشەپ مۇشاۋرەك مۇقامىنى باشلايدۇ... مۇقام ئاخىرلاشقاندا تۇردى ئاخۇن ئاكا ئىتتىكلا ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلايمان ئاخۇن بىلەن قول ئېلىشىپ تۇرۇپ: «مەن ئۆزلىرىنى تونۇمىغاندىن كېيىن ئالدىلىرىدا ئەدەپسىزلىك قىپتىمەن، ئەپۇ قىلغايلا، قالۇن بىلەن ساتار بىر-بىرىگە گۈش بىلەن ياغدەك كېلىشىدىغان سازلاردۇر. بىرىمىز خوتەندە، بىرىمىز يەكەندە بولغاچقا، ئارىلىق يىراق ئۇچرىشالمايمىز، بۇ قېتىم خوتەندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئۆزۈنىراق تۇرۇپ بېرىشىنى ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق كېلىپ تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەيدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكىمۇ: «ھەر بىرلىرىنىڭمۇ خوتەن تەرەپلەرگە بېرىپ كېلىشلىرىنى تەكلىپ قىلىمىز» دەپ جاۋاب

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قايتۇرىدۇ.

مۇشۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتىن كېيىن سەنئەتخۇمار يەكەن خەلقى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ يەكەندە ئۇزۇنراق تۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشىدۇ ھەم ئۆيمۇئۆي تەكلىپ قىلىشىپ مۇقام ئېيتقۇزىدۇ. بىرەر ئايچە ۋاقىتتىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەكەندىكى ئاشىنالىرىغا ئۆزرە ئېيتىپ، خوتەنگە قايتىشقا تەييارلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ خوتەنچە ئۇسلۇبتىكى مۇقام-نەغمىلىرىگە ئىچكىپ قالغان يەكەن خەلقى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى ئۇزۇنراق تۇتۇپ قىلىش ئۈچۈن مەسلىھەتلىشىپ، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىغا ھەنپەخان ئىسىملىك بىر ئايالنى نىكاھلاپ قويۇشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەكەندە ئون يەتتە ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەرياندا كۆپ قېتىم تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن بىللە سورۇنلاردا مۇقام ئېيتىدۇ. ئۆزئارا سىردىشىپ مۇقام ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ئاساسىدا ھەمكارلىق ئورنىتىپ، مۇقامنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلاپ رەتكە سالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا قەشقەر، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا بولۇپ، شۇ چاغلاردا يېڭىدىن تارقىلىۋاتقان «مۇشكۇلات»، «خارەزىم»، «ئەجەم» قاتارلىق يىرىك مۇزىكىلارنى ئۆگىنىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىدۇ. 1939-يىلىغىچە چىرا تەۋەسىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىكنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا، شۇ يىلى ناھىيەدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەركىبىدە تەشكىل قىلىنغان سانايىنەفىسەنىڭ مۇزىكا ئۇستازلىقىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇ بۇ ئۇمەكتە باشلاپ چالغۇچى مۇزىكا يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەپ، ئۇمەكتىكى ياش مۇزىكانتلارنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، ئۇمەك تەركىبىدە چەت يېزا-قىشلاقلارغىچە بېرىپ ماھارەت كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ مۇقام-ئەلنەغمە نومۇرلىرىغا بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرىدۇ.

1941-يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدىكى دارىلئىبتام مەكتىپىدە بىر مەزگىللىك مۇزىكا كۇرسى ئېچىلىپ، مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى تەربىيىلىنىدىگەندە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بۇ كۇرستىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىغا يېتەكچى بولۇپ، مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىتىدۇ. شۇ يوسۇندا 1947-يىلىغىچە سانايىنەفىسەدە ئىشلەپ، ئاز بولمىغان

مۇقام-ئەلنەغمىلەرنىڭ قېلىپلىنىشىشىغا، خەلق ئارىسىغا تارقىلىشىغا، شۇنداقلا بىر قانچە چالغۇچى، سازەندىلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا تۆھپە قوشىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا 1951-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئىتتىپاق (ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ئاساسىدا 1950-يىلى 6-ئايدا «شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» دەپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان ئىتتىپاق بولۇپ، ھەر قايسى ۋىلايەتلەردە «ۋىلايەتلىك ئىتتىپاق» نامىدا ئىش يۈرگۈزەتتى) نىڭ قارمىقىدىكى سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇ بۇ ئۆمەكتە نوقتىلىق ھالدا چالغۇچىلارنىڭ مىللىي مۇزىكىلارنى ئۆگىنىش ۋە ئورۇنلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىشىنى تۇتۇپ، ئۇنتۇلۇشقا يۈزلەنگەن خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ قايتىدىن ھاياتىي كۈچىنى تېپىشىغا ئاساس سالىدۇ.

1952-يىلى شىنجاڭ بويىچە قەشقەردە تۇنجى قېتىملىق سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا خوتەن سەنئەتچىلىرى تەركىبىدە بۇ كۆرەككە قاتنىشىپ خوتەن سەنئەت ئۆمىكى تەييارلىغان، قاراقاشنىڭ شاخلىق يېزىسىدىكى فېئوداللار ئائىلىسىنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىن ئېكسپلاتاتسىيە يۈرگۈزۈشى پاش قىلىنغان «يىمىرىلگەن قۇللۇق» دراممىسىدا فېئودال مەمتىلىخان خوجىغا ۋاكالىتەن ئىش يۈرگۈزىدىغان غوجىدارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ دراما شۇ كۆرەكتە شىنجاڭ بويىچە 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەنە بۇ كۆرەكتە قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاپ مۇكاپاتلىنىدۇ. 1953-يىلى شىنجاڭ بويىچە ئۈرۈمچىدە چوڭ كۆلەملىك ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە، تەشكىل سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى خوتەن سەنئەتچىلىرىگە مۇزىكا يېتەكچىسى قىلىپ بەلگىلەپ، كۆرەككە قاتنىشىدىغان سۇلايمان ئاخۇن ئاكا باشچىلىقىدىكى 28 كىشىنى شۇ چاغدا ۋىلايەت بويىچە ۋالىي مەھكىمىسىدىلا بار بولغان ئىككى گاز ماشىنىنىڭ بىرىدە ئۈرۈمچىگە يولغا سالىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بۇ قېتىمقى كۆرەك تەييارلىقى ئۈچۈن مۇزىكانتلارنى تەربىيىلەشتە ھېرىپ-چارچىغىنىنى ئۇنتۇپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ. مۇزىكانتلارغا راك مۇقامىنىڭ تەزە مەرغۇلىنى ئومۇمىي مۇزىكا قىلىپ ئۆگىتىدۇ. ئۈرۈمچىگە بېرىش جەريانىدىكى توققۇز كۈنلۈك سەپەردە ماشىنا ئۈستىدىمۇ مۇزىكانتلارنى ئېغىزدا مەشىق قىلىشقا ئۈندەپ ھەم ئۆزى باشلاپ، تەييارلىغان مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاپ، يۇقىرى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سەۋىيىدە ئورۇنلىنىشى ئۇچۇن پۇختا تەييارلىق كۆرىدۇ. كۆرەكتە خوتەن سەنئەتچىلىرى مۇزىكا ئورۇنلاپ، 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكىمۇ قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاپ، «مۇنەۋۋەر قالۇن چالغۇچى» بولۇپ مۇكاپات ئالىدۇ. كۆرەك ئاخىرىدا ئۇ شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن قالۇن چېلىپ راك، مۇشاۋىرەك مۇقاملىرىنى ۋە بىر قانچە يەرلىك ناخشا-مۇزىكىلارنى ئورۇنلاپ لېنتىگە بېرىدۇ. مۇشۇ قېتىمدا لېنتىغا ئېلىنغان سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ئورۇنلىشىدىكى «مۇشاۋىرەك مۇقامىنىڭ تەزە مەرغۇلى» ھازىرغىچە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن ئاڭلىتىلىپ كەلمەكتە.

ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تەشكىل سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى خوتەندىن قەشقەرگە جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكەپ، ئاتاقلىق مۇقامچى تۇردى ئاخۇن بىلەن بىللە ئۆمەكنىڭ مۇزىكا ئۇستازلىقىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ تۇردى ئاخۇن، مۇقامچى روزى ھوشۇر، تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ چوڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن، تالىپ ئابدۇللا، سەمەت ئابدۇللا قاتارلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، بىر تەرەپتىن، مۇقامنى ۋە يەرلىك ئاھاڭلارنى رەتلەش، پىششىقلاش بىلەن مەشغۇل بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇقام مۇزىكىلىرى ئاساسىدا يېڭى سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاشقا كىرىشىپ، ئۇششاق، راك مۇقاملىرىدىن پايدىلىنىپ، «قەشقەر سەنمى»، «راك مۇقام مەشرىپى» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى سەنئەت نومۇرلىرىنى ئىشلەپ چىقىدۇ. ئۇلار يەنە ئۆمەكتىكى ئۆمىدلىك ياشلاردىن ئۆمەر ئېلى، تۇرسۇن چاڭچى، مەھەممەت ھېيت، تۇردى روزى قاتارلىقلارغا مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆگىتىپ، بۇلارنىڭ ئۆز كەسپى بويىچە مۇكەممەل يېتىشىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ جەرياندا 1956-يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىدۇ. كۆرەك جەريانىدا سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان مەشرەپ سورۇنىدا ماھارەت كۆرسىتىپ ئالاھىدە تەقدىرلىنىدۇ. كۆرەكتىن كېيىن يۇقىرىدىن ئۈرۈمچىدە ئېلىپ قېلىشنى ئوقتۇرغاندا سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، تەكلىپنى سىلىق رەت قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكىدە 1957-يىلىغىچە ئىشلەپ، 12 مۇقام ۋە كۆپلىگەن يەرلىك خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ رەتلىنىشى، قېلىپلىشىشى

ئۈچۈن، شۇنداقلا بۇ ساھەدە ئىقتىدارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولالماسلىقى سەۋەبىدىن، شۇ يىلى قەشقەردىن خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مەيلى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كەمبەغەلچىلىكتە ئۆتكەن ھاياتىدا بولسۇن، مەيلى ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر قەدەر ئەۋزەل شارائىتلارغا ئېرىشكەن چاغلىرىدا بولسۇن، خەلق مۇقامىدىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مۇزىكا مىراسىغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلاپ ۋە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ، مۇقامنى ئۆزى مۇكەممەل ئۆگىنىش ۋە شاگىرتلارغا ئۆگىتىش، خەلق ئارىسىغا تارقىتىش يولىدا كېرىيىدىن يەكەن، قەشقەرلەرگىچە جاپا-مۇشەققەتلىك يوللارنى بېسىپ بېرىپ، ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان. ئۇ قالۇن چېلىپ مۇقام ئېيتىشتا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يېتىلدۈرۈپ، مۇقامنىڭ ئەڭ نازۇك ھەم مۇرەككەپ ئاھاڭلىرىنىمۇ قالۇنى بىلەن بىمالال چېلىپ ۋە خۇشخۇي ئاۋاز بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. شۇ چاغلاردىكى ئەھۋاللارنى بىر قەدەر پىششىق بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭ بويىچە نامى ئاتالغان ئۈچ نەپەر مۇقامچىنىڭ بىرى سانالغان. باشقا ئىككى كىشى قەشقەردىن مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكا بىلەن غۇلجىدىن روزى تەمبۇر ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا مۇقامنى رەتلەپ لېنتىغا ئالدۇرۇشتا تەشەببۇسكار بولۇپ، ھەر جەھەتتىن ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرگەن يولداش سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ 12 مۇقامنى زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ بېرىشتە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ تۆھپىسىنى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ تۆھپىسىدىن تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. 1951-يىلى ئۈرۈمچىدە پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، شارائىت ھازىرلاپ بېرىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەنئەت مۆجىزىسى بولغان 12 مۇقامنى قۇنقۇزۇش خاراكتېرلىك لېنتىغا ئېلىپ توپلاپ - رەتلەش خىزمىتى باشلىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە لېنتىغا ئېلىش، توپلاش، رەتلەشتىن تارتىپ، نوتىغا ئېلىش، مۇقامغا دائىر مەسىلىلەرنى كەڭ دائىرىلىك تەكشۈرۈش ۋە 12 مۇقام نوتا توپلىمىنى نەشر قىلىشقا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تەييارلاشقىچە بولغان خىزمەتلەر 1958-يىللىرىغىچە داۋاملىشىدۇ.

بۇ جەرياندا ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس ۋەن تۇڭشۇ باشچىلىقىدىكى «12 مۇقامنى رەتلەش خىزمىتى گۇرۇپپىسى» 1957-يىلى 8-ئايدا «12 مۇقامنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى، تارقىلىشىنى، ئېقىمىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، مۇقام ئورۇنلىنىدىغان سورۇنلارنى ۋە ئۇنىڭ شەكلى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئۈچۈن» جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىدۇ. ۋەن تۇڭشۇنىڭ شۇ چاغدا قالدۇرغان تۆۋەندىكى خاتىرىسىدىن بىز سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەينى ۋاقىتتا خوتەن رايونىدا 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغان يېتىلگەن مۇقام ئۇستازى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز: «(1957-يىلى) 8-ئاينىڭ 26-كۈنى بىز قاتناش-ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ، (قەشقەردىن) خوتەنگە يولغا چىقىپ، 27-كۈنى خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. ئۇلار بىزنى مېھمانخانىغا ئورۇنلاشتۇردى. مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 2-قەۋىتىدىن ئىككى ئېغىز چوڭ ئۆينى بوشىتىپ، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمەت قىلىدىغان ئىشخانىسى قىلىپ بەردى. بىز خوتەندىكى داڭلىق خەلق سازەندىلىرىدىن سۇلايمان ئاخۇن، سايىم ئاخۇن، تۇرسۇن ئاخۇن، كېرىيىدىكى كېرىم موللا، چىرىدىكى يۇنۇس ساتارچى، يۇسۇپ داپچى (كېيىنكى ئىككى كىشى سۇلايمان ئاخۇننىڭ بىرلىكتە مۇقام ئوقۇيدىغان ھەمجۆرلىرى — مۇئەللىپ) قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ، سۆھبەت-مۇھاكىمە ئېلىپ باردۇق. سۆھبەت داۋامىدا خوتەندىكى مۇقامنىڭ يەنىلا قەدىمىي چوڭ كۈي شەكلىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا پەقەت سۇلايمان ئاخۇن بوۋايىنىڭلا بىر قەدەر تولۇق ئوقۇيالايدىغانلىقىنى بىلدۇق...» كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مۇقاملارنى ئەسلىگە سادىق ھالدا قەدىمىي يۈرۈشىنى ساقلاپ، تولۇق ھەم پىششىق ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇ شۇ قېتىمدا ئۆزى ئىگىلىگەن مۇقاملارنى ئۆزى قالۇن چېلىپ، ھەمجۆرلىرى يۇنۇس ئاخۇن بىلەن يۇسۇپ ئاخۇننىڭ ساتار بىلەن داپتا جۆر بولۇشىدا لېنتىغا تولۇق ئوقۇپ بېرىدۇ.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەش جەريانىدا، سالامەتلىكىنىڭ بارغانچە ناچارلىشىپ كېتىشى سەۋەبلىك ئاخىرقى ئۆمرىنى شاگىرت، ئىز باسار يېتىشتۈرۈشكە

سەرپ قىلىپ، يېقىنغىچە خوتەننىڭ سەنئەت سەھنىسىدە جەۋلان قىلىپ كەلگەن پېشقەدەم سەنئەتكار نادىرخان، بالىمانچى دىمىن ئىمىن قاتارلىقلارنى كۆتۈل قويۇپ تەربىيىلەيدۇ. 1961-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن دەم ئېلىشقا چىقىپ، 1963-يىلى ئەتىيازدا ئېغىر يۈرەك كېسىلى بىلەن 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

«تارىخ ئۇنى ئىگىلىگۈچىلەر ئۈچۈن مەخپىي گەمەستۇر» دېگەنىكەن ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇستازلاردىن بىرى. بەختكە يارىشا، 1996-يىلى 9-ئايلاردا مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ هازىرغىچە مەلۇم بولماي كەلگەن «ئابۇ چەشمە» ۋە «مۇستەھزاد» تىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم قىسمى بىلەن مۇقام ئالىمى ئامانىساخان ئىجاد قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ تېپىلغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن دۇنياغا جاكارلىدى. كىشىنى هاياجانغا سالىدىغان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سۆيۈنمىگەن ئادەم قالمىدى. كۆپ ئۆتمەي، بۇ قىممەتلىك ئۈچ گۆھەرنىڭ ئۆز ۋۇندىن بىرى مۇشۇ ھەقتە ئىزدىنىپ يۈرگەن مۇقام ئىشقىۋازلىرىدىن ئابلىز شاكىر بىلەن خالىق هاجىلارنىڭ چىۋەرلىك بىلەن بايقىشى ئارقىسىدا، قاسىم ئەلنەغمە، روزى هوشۇر، سۇلايمان قالۇن قاتارلىق مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئېلىۋېلىنغان ئۈنئالغۇ لېنتىلىرىدىن سۈزۈپ چىقىلغانلىقى مەلۇم بولدى. خەيرىيەت، تارىخ ئۆزى يېتىشتۇرگەن تۆھپىكارلارنى ئاخىرى يەنە ئەۋلادلىرىغا تونۇتتى. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بىر ئۆمۈر 12 مۇقامنى توپلاپ ئۆگىنىش، تارقىتىش ۋە مۇقام ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش، شۇنداقلا يوقىلىشقا يۈزلەنگەن قەدىمي ئۇيغۇر چالغۇسى بولغان قالۇننى بىر ئۆمۈر چېلىپ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدەك ئۆلمەس ئەمگەكلىرى بىلەن، تارىخىمىزدىكى پەخىرلىك مۇقام ئۇستازلىرى قاتارىدا مۇقام قامۇسىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغۇسى!

ئەخلەت ئاخۇن تەمبۇر

ئەخلەت ئاخۇن تەمبۇر 1895-يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزا قىشلاق ئالدى مەھەللىسىدە سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، دەسلەپكى ساۋاتىنى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. ئۇنىڭ دادىسى ئەينى دەۋردە خېلىلا كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەتىۋارلىق ئوغلىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ تەربىيىلەش مەقسىتىدە ۋاقىت تاپقان ھامان ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ مۇقام-مەشرەپ سورۇنلىرىغا قاتناشتۇرۇپ ۋە بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭدا مۇقام-مەشرەپلەرگە بولغان دەسلەپكى قىزىقىشنى شەكىللەندۇرگەن. 13 ياشقا كىرگىچە «12 مۇقام» نىڭ خېلى كۆپلىگەن تېكىستلىرى ھەم ئاھاڭ-ئۇدارلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، ئاتىسىنىڭ ئۆگىتىشى ئارقىلىق 12 مۇقامنىڭ بىر قىسىم ناخشا ۋە مەرغۇللىرىنى پەدىگە كەلتۈرۈپ چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. ئۇ تازا يېتىلىۋاتقان كۈنلەردە ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئاتىسىنىڭ ئارزۇسىنى قەلبىگە پۈككەن ئەخلەت ئاخۇن، مۇقام سەنئىتىگە بولغان ئوتتەك ئىشتىياقى بىلەن جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق تەمبۇر چېلىشتا ۋايىغا يەتكەن. شۇ ئەتراپتىكى مۇقام-مەشرەپ سورۇنى ئۇنىڭسىز قىزىمايدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. ئۇ خەلق سەنئىتىنى تىرىشىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشتا تۆھپە قوشقان. 1955-يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش، كەمبەغەل دېھقانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان، بىر مەھەل قوشتاغ يېزىلىق ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن. 1957-يىلى ئەتىيازدا ۋىلايەتتە ئېچىلغان ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە «قارا قوش ئۇسسۇلى»، «قادىر مەۋلان» قاتارلىق نومۇرلارنى ئەتىجىلىك ئورۇنلاپ شۆھرەت قازانغان. 1973-يىلى 1-ئايدا ۋاپات بولغان.

ئايىمخان ھاجى

ئايىمخان ھاجى ئاغا (ئۇسسۇلچى ئايال مەنىسىدە) قاراقاش بازار ئىچى تاناپبېشى مەھەللىسىدىكى مۇقامچى ھەمدۇللا ئاكىنىڭ ئائىلىسىدە 1898-يىلى تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق چېغىدىلا سەنئەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئاتىسى ھەمدۇللا ئاكا بىلەن ئانىسى سوپىيخان دۇتارچى ۋە ئاكىسى مەشھۇر دارۋاز ھاشىم ھاجىلارنىڭ تەربىيىسى بىلەن دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، راۋاب قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى ھەمدە مۇقاملارنى ئۆگىنىۋالغان.

مۇقامچى ۋە ئۇسسۇلچى ئايىمخان ھاجى ئاكىسى ھاشىم ھاجى دارۋاز بىلەن بىللە 1934-يىلى ھەج تاۋاپ قىلغىلى ئەرەبىستانغا يول

ئالغاندا، ئۆزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يېقىن دوستى ساتارنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ چەت ئەلگە بېرىش-قايتىش جەريانىدا ئەرەبىستان، پاكىستان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا زىيارەتتە بولۇپ، چەت ئەل مېھمانخانىلىرىدا تەكلىپ بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى جانلىق ئورۇنداپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

چەت ئەللىكلەر ئۇيغۇر قىزى ئايىمخان ھاجىنىڭ ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇل، مۇقام سەنئىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭ چەت ئەلدە قېلىپ قېلىشىنى نەچچە قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئايىمخان ھاجى ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى ۋە قېرىنداشلىرىنى سېغىنىپ قايتىپ كەلگەن.

ئايىمخان ھاجى ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتىگە بېغىشلاپ، 1964-يىلى قاراقاشتا ۋاپات بولغان.

ئەيسا تۇران

ماھارەتلىك چالغۇچى، خوش ئاۋاز ئېيتقۇچــى ئەيسا تۇران 1917-يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزا بازىرىدا تۇغۇلغان. دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغان. كىچىكىدىن باشلاپ مەھەللە ئولتۇرۇشلىرى، نەغمە-مەشرەپلەرگە قاتنىشىــپ ناخشا-مۇزىكىغا بولغان قىزىقىشىنى يېتىلدۇرگەن. 15 يېشىــدىن باشلاپ نەغمە-مەشرەپ سورۇنلىرىغا بېرىپ تەڭكەش قىلغۇچى بولغان. ئۆزۈن يىللىق ئوتتەك ئىشتىياق، جاپالىق تىرىشچانلىق ۋە بوشاشماي مەشىق قىلىش ئارقىلىق سوناي، بالىمان، راۋاب، تەمبۇر، دۇتار قاتارلىق كۆپ خىل سازلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالالايدىغان بولغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقىرى ماھارەت بىلەن سوناي، بالىمان چېلىپ ناغرىغا تەڭكەش قىلىــپ ئورۇنلىــغان كۆپلىــگەن كۈي-ئاھاڭلىــرى ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈنلەرنى ئالاھىدە قىزىتقان. ئۇنىڭ نامىمۇ ئەل ئارىسىدا مەشھۇر بولغان.

ئۇنىڭ سەنئەت تالانتى مۇقام ئورۇنلاش بىلەن تېخىمۇ جانلانغان. ئۇ، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئۆگىنىش، ئورۇنلاشقا ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، چەببىيات قاتارلىق مۇقاملارنــى مۇكەممەل ئورۇندىغاندىن سىرت، باشقا مۇقاملاردىن نادىر ئاھاڭلارنى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئورۇنلاپ كەلگەن. ئۇ 1980ـ يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئورنى، مۇقام ئانسامبىلىنىڭ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، تولۇقلاش، تەتقىقات ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، مۇقام تەتقىقاتچىلىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ يېزا تەشكىللىگەن ئويۇن قويۇش ئەترىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ سەنئەت ـ مۇزىكا يېتەكچىلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ يەتتە نەپەر شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، مىللىي سەنئىتىمىزنى ياراملىق ئىز باسارلارغا ئىگە قىلغان. ئەيسا تۇران ماھىر چالغۇچى بولۇپلا قالماي، خۇش ئاۋاز ئېيتقۇچى ۋە نەچچە سائەتلەپ ھارماي ـ چارچىماي ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئوقۇپ ئورۇنلىغۇچى خەلق سەنئەتكارى ئىدى، ئۇنىڭ دولقۇنلۇق، ساپ، ياڭراق ئاۋازى كىشىگە ھوزۇر ۋە زوق ئاتا قىلاتتى. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنى كۆپ بىلەتتى ۋە تازا ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلايتتى. ئۇ ناخشا ـ مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ «پارتىيە ھەققىدە»، «ئازاد زامان» قاتارلىق ناخشىلارنىڭ تېكىست ۋە ئاھاڭلىرىنى ئۆزى ئىجاد قىلغانىدى.

ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ تەقدىرلەنگەن خەلق سەنئەتكارى ئەيسا تۇران 1987ـ يىلى نويابىردا 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەخلەشخان

داڭلىق خەلق سەنئەتكارى مەخلەشخان ھاشىم 1922ـ يىلى مايدا كېرىيە بازىرىنىڭ ئۆستەڭ بويىي رەستىسىدە تۇغۇلغان. 1931ـ يىلىدىن 1940ـ يىلىغىچە دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1943ـ يىلىغىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1943ـ يىلىدىن 1949ـ يىلىغىچە خىزمەتتىن چېكىنىپ، جەمئىيەتتىكى خەلق سەنئەتكارلىرى بىلەن ئارىلىشىپ، مۇزىكا ۋە ناخشا ئۆگىنىپ، كېيىنكى سەنئەت ھاياتى ئۈچۈن ئاساس سالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەخلەشخان باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان، كېيىنچە ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن.

ئۇ مەكتەپ ۋە سەنئەت ئۆمىكىدە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى

ئورۇنلاش، خەلق ناخشىلىرىنى ئوقۇش، تەمبۇر، دۇتار، ساتار چېلىش ماھارىتىنى نامايان قىلىپ، خەلق ئىچىدە زور شۆھرەت قازانغان. 1956-يىلى ناھەق قارىلىنىپ خىزمەتتىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قولىدىكى سازى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەنىۋىيىتىگە سەنئەتتىن ئوزۇق يەتكۈزۈشنى ئۈزۈپ قويمىغان. 1958-يىلى 6-ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ئۆز تالانتى ۋە سەنئەت ماھارىتىنى ئۈرۈمچى سەھنىلىرىدە نامايان قىلىپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ قېتىم ۋىلايەت، ناھىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، تەقدىرلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان.

ئۇ، پۈتكۈل سەنئەت ھاياتىدا ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئۆگىنىش، ئوقۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، مۇشاۋرەك، ئۆزھال، ئەجەم مۇقاملىرىنىڭ مۇقەددىمە، داستان، مەشرەپ، مەرغۇللىرىنى بىر قەدەر تولۇق ساقلاپ كەلگەن ھەم ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلىغان. باشقا مۇقاملارنىمۇ تاللاپ ئۆگەنگەن ۋە ئورۇنلىغان. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەھنىدە «خوتەن سەنىمى» دەپ ئاتالغان گۈزەل ئاھاڭلىق 11 يۈرۈش خەلق ناخشىسىنى بىردىنبىر ساقلاپ قالغۇچى ئىدى. ئۇ بىر قەدەر قەدىمىي بولغان، يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان خەلق ناخشىلىرىنى قېزىپ، ئۆگىنىپ، ئوقۇپ دەۋرىمىزگىچە ئۇلاپ سەنئەت تارىخىمىز ئۈچۈن ئۆچمەس سەھىپىلەرنى قالدۇردى. ئۇنىڭ تالانتى ۋە ئەجرى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ۋە قەدىرلىشىگە ئېرىشتى. 1992-يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇنىڭغا «خەلق مۇقامچىسى» دېگەن شەرەپلىك نام ۋە گۇۋاھنامە بەردى ھەمدە مۇكاپاتلىدى.

مەكلەشخان خەلق ناخشا-ئاھاڭلىرىغا، ئەلنەغمە-مەشرەپلىرىگە باي بولۇپ، مەلۇماتلارغا قارىغاندا 100 دىن ئارتۇق خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلىيالايدىكەن. ئۇ يېتىشتۈرگەن خەلق سازەندە-ناخشىچىلىرى تۈرلۈك سورۇنلاردا «مەكلەشخان ئاچام ناخشىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن نادىر ناخشا-كۈيلىرىنى ئورۇنداپ ئالقىشلانماقتا. خەلقىمىزنىڭ بۇ مەشھۇر سەنئەتكارى 1997-يىلى ئاپرېلدا 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

نادىرخان ھاجى ئابدۇۋەلى

نادىرخان ھاجىم 1923-يىلى خوتەن شەھرىدە تۇغۇلۇپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1938-يىلىغىچە دىنىي مەكتەپلەردە، 1939-يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

نادىرخان ئابدۇۋەلىنىڭ سەنئەت ھاياتى 1940-يىلى خوتەندە ئېچىلغان تۇنجى مۇزىكا كۇرۇژۇكنىڭ مەسئۇلى ھەم ئوقۇغۇچىسى بولۇپ ئۆگەنگەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك سانابى نەفىسەنىڭ مۇزىكانتى بولۇش بىلەن باشلانغان ئۇ، بۇ مەزگىللەردە ئوينالغان «چىمەنگۈل»، «قانلىق داغ»، «رابىيە-سەئىدىن»، «غېرىپ-سەنەم»، «لەيلى-مەجنۇن» ئوپېرالىرىغا قاتنىشىپ، چالغۇچى، سەھنە خادىمى، تەشۋىقات بۆلۈم مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. 1945-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ يەنە چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.

1947-يىلى 10-ئاينىڭ ئاخىرى ئىمتىھان بېرىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىغا ئوقۇشقا بارغان. ئۇ بۇ مەكتەپتە 1950-يىلىنىڭ باشلىرىغىچە ئوقۇپ، كېيىنكى سەۋەبى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرمەيلا قايتىپ كېلىپ، يەنە سانايىنەفىسەدە ئىشلىگەن.

نادىرخان «يىپەك قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئەڭ پېشقەدەم ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تالانتى خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئىگىلەش، ئىسكىرىپكىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىش، مەشرەپ ۋە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى تەشكىللەش، ئۇيۇشتۇرۇش، خەلق سەنئەتكارلىرىنى ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ.

خەلقىمىز ئارىسىدا تونۇلغان مۇزىكانت نادىرخان ئابدۇۋەلى 1930-يىللاردىن 1980-يىللارغا قەدەر، ئۆزىنىڭ سەنئەتكە بولغان قىزغىن ئىشتىياقى بىلەن «تون ۋە كۆن» قاتارلىق داڭلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان.

ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللار داۋامىدىكى سەھنە ھاياتى، خوتەننىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سەنئەت تارىخى ۋە داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا «خوتەننىڭ ئەدەبىي سەنئەت تارىخى» ناملىق ئەسلىمىسىنى يازغان. 1984-يىلى «يىپەك قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدىن دەم ئېلىشقا

چىققان بۇ ئۇستاز سەنئەتكار 2002-يىلى 4-ئاينىڭ 19-كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

دىمىن هاجى ئىمىن

خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىش، ۋارىسلىق قىلىش، ئۆگىتىش ۋە ئەنئەنىۋى چالغۇ - ئەسۋابلارنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتلەردە بىر ئۆمۈر يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلغان پېشقەدەم سەنئەتكار دىمىن هاجى ئىمىن 1924-يىلى خوتەن ناهىيىسىنىڭ باغچى بازىرىدا دۇنياغا كەلگەن.

ئۇنىڭ خەلق ناخشىلىرى ۋە ئەنئەنىۋى چالغۇلارغا ھەۋەس قىلىشى 1935-يىلىدىن 1938-يىلىغىچە ئەسكەر بولۇشتىن قېچىپ گۇما قارا تاغىز ۋە ئايدىڭكۆل جاڭگاللىرىدا باشقىلارنىڭ قوي-كالىلىرىنى بېقىش جەريانىدا نەي ئۆگىنىشتىن باشلانغان. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە يەتكۈچە غۇربەت چەككەن بۇ ناۋاينىڭ ئوغلى 1940-يىلى خوتەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى دارىلئېتام مەكتەپكە (1-باشلانغۇچ مەكتەپكە) كىرىپ ئوقۇغان. 1940-يىلى 10-ئايدىن 1941-يىلى 6-ئايغىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مۇزىكا كۇرسىغا قاتنىشىپ، نەي چېلىش جەھەتتە تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، ۋىلايەتلىك سانابى نەفسەنىڭ مۇزىكانتى بولغان. 1943-يىلىدىن 1955-يىلىغىچە سەنئەت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەپ، چوڭ تىپتىكى تىياتىرلاردىن يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارغىچە مۇزىكا ئورۇنلاش، نوتا ئىشلەش، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە نومۇر تەييارلاش قاتارلىق جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ئۆز تالانتىنى نامايەن قىلغان. 1957-يىلى مەدەنىيەت يۇرتىغا ئالمىشىپ، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى ۋە خەلق سەنئەتچىلىرىنى تەربىيىلەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. 1964-يىلىغىچە يېزا-قىشلاقلاردا ئويۇن قويۇش، خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى رەتلەش، توپلاش، ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولغان. 1964-يىلىدىن باشلاپ سەنئەت مائارىپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى قاتارلىق مەرىپەت گۈلزارلىقىدا 20 يىل سەنئەت ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەجىر سىڭدۈرگەن. 1984-يىلى دەم

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئىلىشقا چىققان بۇ پېشقەدەم سەنئەتكار چىرا، خوتەن شەھىرى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى مەدەنىيەت يۇرتلىرىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، 47 نەپەر خەلق سەنئەتچىلىرىگە ناغرا، سۇناي، نەي ۋە بالىمان چېلىشنى ئۆگىتىپ خالىس تۆھپە قوشقان. ئىمىن ھاجى دىمىن ئوغلىنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدە 18 قېتىمدىن ئارتۇق مۇزىكا كۇرس يېتەكچىسى بولۇپ، شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەنلىكى، ئۇ چاچقان ئورۇقلارنىڭ بۇ قەدىمىي زېمىندا پورەكلەپ ئېچىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرقى نەپەسكىچە ئۆزىنى خەلق سەنئىتىگە بېغىشلىغان بۇ ئۇستاز 2000-يىلى 9-ئاينىڭ 10-كۈنى يورۇق دۇنيا بىلەن ۋىدالاشقان.

مەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن

مەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن 1931-يىلى نىيە ناھىيىسى نىيا يېزىسىنىڭ لەمپە كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 9 يېشىدىن باشلاپ ئەيسا ئاخۇن راۋاب دېگەن خەلق سازەندىسىگە شاگىرتلىققا كىرىپ قويچى راۋابى چېلىشنى ئۆگەنگەن ھەمدە ئۆمۈر بويى ئەلنەغمە كەسپى بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىپ، 23 خىل خەلق ئاھاڭى، 800 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە بىر قېتىم 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە ئالتە قېتىم مۇنەۋۋەر ئورۇنلاش مۇكاپاتى قاتارلىق ھەر خىل مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. 1993-يىلى 10-ئايدا ۋاپات بولغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى

ماخمۇت ئېلى ھاجى 1948-يىلى گۇما بازىرىدا مەرىپەتپەرۋەر خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە ئىسكىرىپكا چېلىشقا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان گۆدەك ماخمۇت 19 يىل جاپالىق مەشىق قىلىش ئارقىلىق

ماھىر ئىسكىرىپكىچى بولۇپ يېتىلگەن ۋە مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 1975-يىلى گۇما ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغان. 1990-يىللاردا گۇما ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكەلگەن. 1993-يىلىدىن 2002-يىلىغا قەدەر مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى بولغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى كۆپ تەرەپلىمە قىزىقىشقا ئىگە تىرىشچان، زېھنى ئۆتكۈر كىشى بولۇپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىسكىرىپكا چېلىشتا خېلى يۇقىرى ماھارەت ئىگىلەپلا قالماي، دۇتار، غېجەك، خۇشتار قاتارلىق سازلارنى چېلىشتىمۇ خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن. خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق «نىگارىم» قاتارلىق 10 نەچچە مۇزىكا ئەسىرىنى ئىجاد قىلغان. گۇما ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ «غېرىپ-سەنەم» درامىسىنى سەھنىلەشتۈرۈشكە رېژىسسورلۇق قىلغان ھەمدە غېرىپ رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ كەڭ ئاممىغا تونۇلغان. بۇ دراما 1980-يىللارنىڭ بېشىدا خوتەننىڭ ھەر قايسى ناھىيە، شەھەرلىرىدە ۋە قېرىنداش ۋىلايەتلەردە بىر قانچە ئون مەيدان ئوينىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە «ئۆچمەس ئۇچقۇن»، «ھۆكۈم»، «گۈزەللىك ئەخلاقتا»، «پاجىئەدىن كېيىنكى مۇھەببەت»، «ئالدىنىش» قاتارلىق دراما، كومېدىيە نومۇرلىرىنى يازغان ۋە سەھنىلەشتۈرۈشكە يېتەكچىلىك قىلغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، مەدەنىيەت يۇرتى ئىچكى قىسىمدا تارقىتىدىغان «گۇما مەدەنىيىتى»ناملىق ئىچكى ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇپ، 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاق، 25 پارچىدىن كۆپرەك چۆچەك، بىر قانچە يۈز پارچە خەلق ماقال-تەمسىللىرىنى رەتلەپ ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە كۆپلىگەن ھۆسنخەت، فوتوگرافىيە ئەسەرلىرى ۋە گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ پىلانلىشى بىلەن مەدەنىيەت يۇرتىدا تەييارلانغان «گۇما ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆرگەزمىسى» ۋە «گۈزەل-سەنئەت، فوتو-سۈرەت، ھۆسنخەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى» جەمئىيەتنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ماخمۇت ئېلى ھاجى 1996-يىلى «گۇما ناھىيىلىك 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى» نىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغاندىن كېيىن، خەلق مۇقام، ئەلنەغمە ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، مۇقام ۋارىسلىرىنى يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردىمۇ كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەنىدى.

ئۇ 2002-يىلى 17-مارتتا يۈرەك كېسىلى ئۇشتۇمتۇت قوزغىلىپ، 54 يېشىدا خىزمەت ئۈستىدە ۋاپات بولغان.

پايدىلانمىلار:
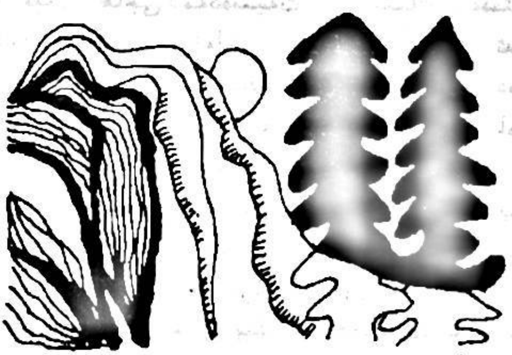
1. ليۇ رىشياۋ «ئۇيغۇر تارىخى» (1 ـ قىسىم) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى 10 ـ ئاي، 1ـ نەشرى.
2. چيەن بوچۇەن: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999ـ يىلى 10 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى 8 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
4. «مۇقام پېشۋالىرى»، «خوتەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرى.